

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De psychochiroloog Julius Spier en de handleeskunde in het interbellum Nagel, A.H.M.

Citation

Nagel, A. H. M. (2020, January 29). *De psychochiroloog Julius Spier en de handleeskunde in het interbellum*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/83482>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/83482>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/83482> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Nagel, A.H.M.

Title: De psychochiroloog Julius Spier en de handleeskunde in het interbellum

Issue Date: 2020-01-29

9 Handen fascineren het Duitsland van het interbellum

Als zeven- of achttienjarige maakt Julius Spier via een arts kennis met de handleeskunde. Een kleine dertig jaar later merkt hij kritisch op dat “großen Kreisen des Publikums” nog altijd niet op de hoogte zijn van het verschil tussen chiromantie en chirologie.¹ In een tijd waarin de serieuze handduiding in wetenschappelijke kringen voet aan de grond begint te krijgen, vindt hij het opmerkelijk dat er ook steeds meer handlezende waarzeggers te vinden zijn. Winkels verkopen boeken over handleeskunde, astrologie en grafologie. In hartje Berlijn specialiseert een zaak zich zelfs op dit gebied.²

In diezelfde periode is Spier bezig de psychochiologie op de kaart te zetten en vindt hij aansluiting bij de medische wereld (§ 6.1-2). Hiermee is echter nog niets gezegd over de wijze waarop het handlezen in Duitsland tijdens de eerste decennia van de twintigste eeuw gestalte krijgt en hoe Spier zich daartoe verhoudt. Zo blijkt dat in het Duitse keizerrijk en daarna, na 1918, in de Weimar Republiek, esoterisch en aanverwant gedachtegoed welig tiert. Een diversiteit aan theosofische, occulte, *völkische*, christelijke en vergelijkbare bewegingen is actief.³ Binnen deze stromingen is het handlezen een van de interessegebieden. Niet gehinderd maar soms wel gevoed door een bepaalde beweging, verspreidt het handlezen zich dwars door alle lagen van de bevolking heen. Een waaier aan publicaties ziet het licht (§ 9.1-2). Meerdere handlezende mannen en vrouwen zijn tot op zekere hoogte vergelijkbaar met Spier: ook zij vallen op en hebben naam (§ 9.3-4). De belangrijkste van deze personen is Ernst Issberner-Haldane (§ 9.5). Spier zal van het een en ander op de hoogte zijn geweest, maar heeft een eigen missie (§ 9.6). En net zoals het geval is bij andere handlezers uit zijn tijd, wordt zijn leven bemoeilijkt wanneer de nazi's aan de macht komen (§ 9.7).

9.1 Diverse academici verrichten chiologisch georiënteerd onderzoek

In het vorige hoofdstuk komt naar voren dat de chiromantie in de zestiende en zeventiende eeuw samen met de fysiognomie en metoposcopia deel uitmaakt van het academisch discours

¹ Spier, ‘Warum ich nicht wahrsage’, 55.

² Anoniem, ‘Valsche profeten: Bijgeloof bij gebrek aan geloof’, *Nieuwe Venlosche Courant*, 30 maart 1932. Vergelijk C.L. ‘Okkultistische Bücherausstellung’, *Berliner Börsen-Zeitung*, 20 november 1922: “Die beiden Versammlungsräume des Künstlerhauses zeigen bis zum 22. d. M. ein eigenartiges Bild. Sie sind der Ort der Dispute und der Leerschau des okkulten Berlins. Eigenartige Gesichter und Gestalten in eifrigem Meinungs Austausch oder nachdenklichem Schweigen bevölkern die Säle, schreiten in aufmerksamer Prüfung die Tische und den Wänden ab, auf denen die okkultistischen Verlage Deutschlands M[ystiker]kollektionen aufgeföhren haben. ‘Materialisationen’, ‘Uebersinnliche Welten’, ‘Geheimnissen’, ‘[Kabbala]’, ‘Esoterik’, Namen, die sonst kaum einmal unter hundert vorkommen, liegen hier in Reih und Glied. Und allen Augen die über diese Namen und Titel gleiten, sieht man den furchtbaren Durst nach ‘Wissen’, nach Erfassen des ‘Wunders’ an.”

³ Zie onder meer Staudenmaier, ‘Esoteric alternatives in Imperial Germany’, 23-41; Treitel, *A science for the soul*, 251-263.

in Wittenberg en Jena (§ 8.5), en dat in het begin van de twintigste eeuw de wetenschap en het handlezen op een volledig andere manier opnieuw bij elkaar komen (§ 8.8.2). Nadat het handlezen ruim een eeuw als een twijfelachtige praktijk geen onderwerp van academische studie is geweest, hebben Nicolas Vaschide en Alfred Binet in Parijs experimenten opgezet om de handleeskunde op zijn merites te testen. Er zijn rond de eeuwwisseling meer hoogopgeleiden die de handleeskunde met nieuwe ogen beschouwen, ook in het Duitse rijk.

Zo is er de zenuwarts die de handleeskunde bij Spier introduceert. Deze arts, wiens naam Spier kennelijk is vergeten, benut de handvorm en -lijnen als diagnostisch materiaal ter behandeling van geesteszieken.⁴ (Hij zal zodoende een lichtend voorbeeld voor Spier zijn geweest.) De dermatologen Julius Heller⁵ en Siegfried Bettman⁶ verrichten onderzoek dat grenst aan de handleeskunde. Hellers specialisme betreft de vingernagels. Zijn *Die Krankheiten der Nägel* (1900) is een medische klassieker en in geen enkel opzicht een chiromantisch of chirologisch werk. Heller citeert hooguit in de paragraaf ‘Die Nägel im Volksglauben’ een passage uit de “grosse vollständige Universal Lexicon (Leipzig und Halle 1740)”.⁷ Dit oude boek bevat een interessante compilatie van de chiromantische leer over de nagels, aldus Heller. Verder zijn er de psychiaters Adolf Friedemann⁸ en Gottfried Kühnel,⁹ de arts en psycholoog John F.

⁴ Spier, ‘Psychochirologie, eine neue Therapie’, 339; JWR in gesprek met Annamarie Mommsen. Vera Bern, ‘Unenthüllte Rätselwelten: Psycho-Chirologie – eine neue Wissenschaft’, *Hamburgischer Correspondent*, 5 oktober 1930: “Julius Spier erzählt, daß er vor 25 Jahren in einem kleinen Ostseebad dem Vortrag eines Berliner Nervenarztes beiwohnte, der die Hand zur Diagnostik heranzog.”

⁵ Dr. Julius Heller (1864–1931) schreef *Die Krankheiten der Nägel*, Berlin: August Hirschwald, 1900 (herdruk in 1927) en ‘Das Verhalten der Nägel bei Krankheiten des Gesamtorganismus’, *Wiener klinischen Wochenschau*, 1903 (alleen als referentie gezien). Heller was van 1891 tot 1898 arts bij de syfiliskliniek te Berlijn en had tot 1917 een eigen kliniek voor dermatologie, urologie en venerische ziekten.

⁶ Prof. dr. Siegfried Bettmann (1869–1939) publiceerde ‘Über Papillarleistenzeichnungen am menschlichen Daumenballen’, *Zeitschrift für Anatomie und Entwicklungsgeschichte* 96(3), 1931, 427-452; ‘Über die Vierfingerfurche’, *Zeitschrift für Anatomie und Entwicklungsgeschichte* 98(4), 1932, 487-503; ‘Die Papillarleistenzeichnung der Handfläche in ihrer Beziehung zur Händigkeit’, *Zeitschrift für Anatomie und Entwicklungsgeschichte* 98(5), 1932, 649-675.

⁷ Heller, *Die Krankheiten der Nägel*, 44-45; Pinkus, ‘Buchbesprechungen: Julius Heller, *Die Krankheiten der Nägel*’, *Dermatologische Zeitschrift* 52(2), 1928, 151-152. Eerder betrok Philip Mey de nagels bij de handleeskunde, zie Mey, *Chiromantia medica*, 76-89.

⁸ Dr. Adolph Friedemann (1902–1981) publiceerde ‘Handbau und Psychose’, 339-499; ‘Hände von Zwillingen’, *Zentralblatt für die gesamte Neurologie und Psychiatrie* 82(4), 1929 (*); ‘Handbau und Charakterkunde’, *Jahrbuch der Charakterologie* VI, 1929 (*). In 1933 vestigde hij zich in Zwitserland, raakte levenslang bevriend met de pionier op het gebied van de psychohygiëne, Heinrich Meng, en werd in 1949 directeur van het Institut für Psychohygiene in Biel, waar hij veel met de Rorschachmethode werkte (K.W. Bash, ‘Adolph Friedemann 1902-1981’, *Journal of Personality Assessment* 46(1), 1982, 111-112).

⁹ Gottfried Kühnel, ‘Die Konstitutionsform der Hand’, *Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie* 141(1), 1932, 98-131. Zie noot 18.

Rittmeister,¹⁰ de Weense privaattoecent A.F. Hecht,¹¹ de ingenieur en ergonoom Friedrich Herig,¹² de veelzijdige pionier van de 'psychotechnologie' Fritz Giese,¹³ de psycholoog Géza Révész¹⁴ en de antropologen Hella Pösch¹⁵ en Adolf L. Würth¹⁶ verrichten eveneens aan de handleeskunde gerelateerd onderzoek. Allen willen weten of er correlaties kunnen worden vastgesteld tussen enerzijds kenmerken van de hand en anderzijds bijvoorbeeld karakterstructuur, aanleg voor ziekten en de cultuurontwikkeling van de mens. Soms is dit handonderzoek gekleurd door de algemeen heersende belangstelling voor de rassenleer.¹⁷

¹⁰ John F. Rittmeister (1898–1943) publiceerde 'Über die Affenfurche (Vierfingerfurche) mit besonderer Berücksichtigung der Mikrodegeneration und des Problems des Mongolismus', *Zeitschrift für Anatomie und Entwicklungsgeschichte* 106(2), 1936, 276-314.

¹¹ A.F. Hecht, 'Über das Hand- und Fußflächenrelief von Kindern', *Zeitschrift für die Gesamte Experimentelle Medizin* 39, 1923, 56-66.

¹² Friedrich (Fritz) Herig (1890–1969) schreef *Menschenhand und Kulturwerden: Einführung in die Manufaktologie*, Weimar: Verlag für Urgeschichte und Menschenforschung, 1928 (herdrukken in 1929 en 1931), en *Hand und Maschine*, Halle: Marhold, 1934. In 1930 richtte Herig in Karlsruhe het Gesellschaft für Manufaktologie op. Manufaktologie (*Handkulturlehre*) is de cultuurfilosofische leer van de hand. De hand zou de cultuurontwikkeling van de mens een belangrijke rol spelen. Hierbij zouden de techniek uit het stenentijdperk, de vorm van werktuigen, de technologie van muziekinstrumenten, de symboliek van de hand in "Sprache und Schrift", "Kult und Kunst" en "Chirologie und Graphologie", zowel de grondslagen als het bewijs leveren (Anoniem, 'Gesellschaft für Manufaktologie', *Hamburger Nachrichten*, 17 mei 1930).

¹³ Wilhelm Oskar Fritz Giese (1890–1935) besprak in zijn *Psychologie der Arbeitshand*, Berlin / Wien: Urban & Schwarzenberg, 1928, onder andere de handleeskunde, handdynamica, vingerafdrukken en grafologie. Giese was een van de eersten die bevindingen uit de dieptepsychologie methodisch integreerde in de 'psychodiagnostiek', aldus Hans Ulrich Schulz, 'Giese, Fritz', in: *Neue Deutsche Biographie* (deel 6), 1964, 378-379.

¹⁴ Tijdens het elfde Internationale Psychologie Congres, gehouden op 25-31 juli 1937 in Parijs, hield de Hongaars-Nederlandse Géza Révész (1878–1955) een voordracht onder de titel 'Die soziobiologische Funktion der menschlichen und tierischen Hand'. Vier jaar later verscheen van Révész *De menselijke hand: Een psychologische studie*, Amsterdam: Noordhollandsche Uitgevers Maatschappij, 1941, waarin de literatuurlijst onder meer zijn opgenomen: D'Arpentigny, *La chiromonomie*; Carus, *Ueber Grund und Bedeutung der verschiedenen Formen der Hand*; Friedemann, 'Handbau und Charakterkunde'; Jaquin, *The hand of man*; Vaschide, *Essai sur la psychologie de la main*. Révész was bevriend met de fenomenologisch psycholoog David Katz (1884–1953), die de hand vanuit de tastzin bestudeerde, maar wiens werk geen directe koppeling naar de handleeskunde bevat (David Katz, 'Zur Psychophysik der menschlichen Hand: Beiträge zur psychologischen Grundlegung des Werkunterrichts und des Arbeitsschulgedankens' (deel 1-2), *Zeitschrift für Pädagogische Psychologie* 26, 1925, 29-37, 97-104).

¹⁵ Hella Pösch-Schürer von Waldheim (1893–1976) schreef 'Über Handlinien', *Mitteilungen Anthropologischen Gesellschaft [Vienna]* 55, 1925, 133-159. Er kwam vervolg op dit onderzoek van Hans Grüneberg, 'Einige Bemerkungen über die Vererbung der Beugefalten der Hohlhand', *Zeitschrift für Anatomie und Entwicklungsgeschichte* 87(3), 1928, 548-550. Vergelijk met het onderzoek naar vingerafdrukken van Margarete Weninger-Taubert (1896–1987) (een Joodse) en het onderzoek naar de morfologie van de hand van Dora Maria Könnner (1905–1970) (Brigitte Fuchs, *Frauen und 'Rassenkunde': Ein Beitrag zur Geschichte der anthropologischen Disziplinen an der Universität Wien (1870-1945)*, ongepubliceerd manuscript, Wien: Universität Wien, Geisteswissenschaftlichen Fakultät, 1996, 193, 201-202, 209, 211, 220, 222).

¹⁶ Adolf Ludwig Würth (1905–1997) schreef 'Die Entstehung der Beugefurchen der menschlichen Hohlhand', *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* 36(2), 1937, 187-214.

¹⁷ Eind negentiende, begin twintigste eeuw werd er binnen het wetenschappelijk milieu volop onderzoek gedaan naar rassen en leefden er allerlei aannames over ras en evolutie. Zie onder meer Brigitte Fuchs, 'Rasse', 'Volk', *Geschlecht: Anthropologische Diskurse in Österreich, 1850-1960*, Frankfurt am Main / New York: Campus Verlag,

De zojuist genoemde Gottfried Kühnel doet metingen aan handen en werkt onder de psychiater en karakter- en lichaamsbouwtypoloog Ernst Kretschmer.¹⁸ Hella Pösch en Adolf Würth worden rasdeskundigen voor nazi-Duitsland.¹⁹

De meest uitgebreide chirologische studie is verricht door Adolf Friedemann. Met behulp van Kretschmers karaktertypologie onderzoekt Friedemann de mogelijke samenhang tussen de verschijningsvorm van handen aan de ene kant en schizofrenie en psychosen aan de andere kant. Hij verwijst regelmatig naar de studie van Nicolas Vaschide en bespreekt uitgebreid oude en recente handleeskundige literatuur.²⁰

9.2 Een keur aan publicaties legt de principes van het handlezen uit

Parallel aan deze academici zijn er mannen en vrouwen die zich met het 'gewone' handlezen bezighouden. Deze wijze van handlezen komt voort uit de combinatie van chiromantie en chiromonomie, waarover met name in het occult en theosofisch georiënteerde blad *Sphinx* is geschreven. Duitsland kent eind negentiende, begin twintigste eeuw echter geen uitzonderlijke figuren à la Desbarrolles, Madame de Thèbes, Cheiro, of de Russische 'professor der chiromantie' A.F. Rshepinski uit St. Petersburg, wiens naam plotseling opduikt in een krant in Hamburg.²¹ Volgens Rshepinski zijn er in St. Petersburg anno 1908 twee typen chiromanten en waarzeggers: zij die met een officiële erkenning opereren en zij die in het geheim werken. De groep chiromanten in St. Petersburg telt negen personen, waarvan vijf een "officiële Genehmigung für ihre Praxis" bezitten; de groep waarzeggers bestaat uit twintig personen, van wie er vier erkend zijn.²²

Cijfers omtrent het aantal praktiserende handlezers rond de eeuwwisseling ontbreken voor Duitse steden van vergelijkbare omvang. Wel is bekend dat Berlijn begin jaren dertig rond de

2003; Kurlander, *Hitler's monsters*, 19-22; Guenter Lewy, *The Nazi persecution of the Gypsies*, New York: Oxford University Press, 2000; Staudenmaier, *Between occultism and Nazism*, 159-166; Zander, *Anthroposophie in Deutschland*, 624-637.

¹⁸ Gottfried Kühnel (1900–1968) was bij Adler "in Lehranalyse", maar had ook "Ausbildungsveranstaltungen der Freudschen und Stekelschen Richtung" (W. Schwidder & J. Zauner, 'Gottfried Kühnel †', *Zeitschrift für Psychosomatische Medizin und Psychoanalyse* 14, 1968, 301-303, 301). Na zijn promotie in 1928 werkte Kühnel drie jaar aan de zenuwkliniek van de Universiteit Marburg dat toen onder leiding stond van Ernst Kretschmer (1888–1964). Kretschmer had de hand, net zoals de voet en andere lichaamsdelen, opgenomen in zijn lichaamsbouw- en karaktertypologie, maar niet uitgewerkt (Ernst Kretschmer, *Körperbau und Charakter: Untersuchungen zum Konstitutionsproblem und zur Lehre von den Temperamenten*, Berlin: Julius Springer, 1921, 4; vergelijk met de herziene, door Wolfgang Kretschmer uitgebreide uitgave *Körperbau und Charakter*, Berlin / Heidelberg / New York: Springer-Verlag, 1977, 60-61).

¹⁹ Fuchs, 'Rasse', 'Volk', *Geschlecht*, 291-292; *Id.*, *Frauen und 'Rassenkunde'*, 191-196; Lewy, *The Nazi persecution of the Gypsies*, 44, 49-50, 212.

²⁰ Friedemann, 'Handbau und Psychose', 439-444, 476-499.

²¹ Anoniem, 'Chiromanten', *Hamburgischer Correspondent*, 4 januari 1908: De krant had een bericht overgenomen uit de *Petersburger Zeitung*. Rshepinski beweerde al vijftien jaar als chiromant werkzaam te zijn.

²² *Ibidem*.

vijfentwintighonderd waarzeggers en waarzegsters telt en zeker vijftig clubs zich wijden aan activiteiten zoals astrologie, mediumschap, hypnose, het werken met de wichelroede en het handlezen.²³ Annonces laten zien dat het handlezen al eerder in Hamburg en Berlijn aandacht heeft gekregen. Er zijn lezingen over gehouden:

Hamburger Nachrichten, 31 maart 1898

Verein z. Förderung d. occulten (**sogen. geheimen**) **Wissenschaften** Raboisen 86 (Clubhaus Gaulsen). Freitag, den 1. April, Abends 9 Uhr präc., **Vortrag: 'Chiromantie' (Handlesekunst)** m. Experimenten!!! Für Nichtmitglieder 50 [c?] Entrée.

Berliner Tageblatt, 6 maart 1900

Spiritistische Vereinigung Sonnenlicht. Vortrag (Die Handlesekunst) Linienstr. 8[.]

Berliner Tageblatt, 8 mei 1901

Wissenschaftliche Vereinigung Sphinx. Unter den Linden 27, 8½ Uhr. Vortrag des Professors [Karl] Obertimpfler über 'Die Handlesekunst'.

Berliner Tageblatt, 22 mei 1901

Christlich-Theosophische Gesellschaft. 8½ Uhr, Bühnes Festsäle, Riebwallstr. 20. Vortrag: Handlesekunst und Medialität.

Neue Hamburger Zeitung, 26 november 1903

In der psychologischen Gesellschaft 'Isis' (Gr. Bleichen 12, I.) hielt Herr Paul Stoß seinen dritten Vortrag über das Thema: 'Die Geheimnisse der Hand'.

Er is lesgegeven in het handlezen:

Hamburger Anzeiger, 29 januari 1902

Wer wünscht Phrenologie u. Chiromantie (Handlesekunst) zu erlernen. Gest. Adr. unter P. 96 an die Grv. d. Bl.

Sommigen hebben hun diensten als handleeskundige aangeboden:

Hamburger Anzeiger, 15 januari 1907

Graphologie, Chiologie. Frau **Hermine Schmidt** aus Rußland, z. Pt. Alt.-Dssj., Arnoldstr. 4, I.

Hamburger Anzeiger, 29 mei 1909

Madame Gant, Handlesekunst, Borgfeld: Grevenweg Nr. 4, 1. Straßenbahn-Linie 11, 22, 24.

En er is een handleeskundige 'experimenteeravond' georganiseerd:

²³ Anoniem, 'Geestelijke verwarring in Europa: Bijgeloof in Europa', *De Indische Courant*, 27 april 1933; Treitel, *A science for the soul*, 59; Arthur J. Magida, *The Nazi séance: The strange story of the Jewish psychic in Hitler's circle*, New York: Palgrave Macmillan, 2011, 105.

Berliner Tageblatt, 21 februari 1912

Die Deutsche Gesellschaft für Seelenforschung, Berlin, veranstaltet heute Mittwoch 8½ Uhr im Café Austria, Potsdamer Straße 28, einen öffentlichen Experimentalabend über Handlesekunst. Referent: P. Stahl.

Deze berichtjes ‘bewijzen’ dat het handlezen wordt bestudeerd en beoefend. Er verschijnen bovendien publicaties over het onderwerp. Rond 1900 zijn de ‘Gessmannse geschriften’, de boeken over handlezen van Gustav Gessmann,²⁴ een belangrijke bron voor degenen die via literatuur vat willen krijgen op de handleeskundige beginselen.

Veel kennis omtrent de handleeskunde zou Paul Stoß bezitten. Stoß is voorzitter van de theosofische loge in Hamburg en is in een van de bovenstaande annonces genoemd. Aantekeningen van zijn lezingen zijn uitgewerkt door Richard Wefers, met inbegrip van een vragen-antwoordgedeelte over kwesties die tijdens Stoß’, en later Wefers’ voordrachten zijn gesteld.²⁵ Stoß geniet aanzien: Wefers plaatst hem in de lijn van belangrijke handlezers als de opvolger van D’Arpentigny en Desbarrolles.²⁶

Binnen deze door Wefers geschetste hiërarchie moet een zekere wedijver spelen met Gessmann, want op de vraag welke waarde de “Gessmannschen Schriften” hebben, luidt Wefers antwoord dat die werken interessante informatie bevatten en “viel Richtiges” brengen, maar “auch voller Irrtümer und Fehlschlüsse” zitten.²⁷ De oorzaak voor Gessmanns fouten en drogredeneringen is, meent Wefers, dat Gessmann een verzamelaar is van handleeskundige wetenswaardigheden uit de oude traditie en dat hem slechts het ‘begin der chiromantische kennis’ ter beschikking heeft gestaan. Als opvolger van D’Arpentigny en Desbarrolles heeft Stoß nieuwe inzichten aan het handlezen toegevoegd, met als gevolg dat Gessmanns boeken vooral een historische waarde zouden bezitten.

Vanaf de eeuwwisseling tot aan 1920 verschijnen in het Duitse taalgebied regelmatig publicaties over het handlezen. De schrijvers en uitgevers Hans Freimark²⁸ en Willy Vierath²⁹

²⁴ Zie § 8.8.1 noot 100.

²⁵ De schrijver Richard Wefers (1877–1917) schreef over Paul Stoß (1862–1906) *Die Geheimnisse der Hand: Ein Vortrag von Paul Stoß gehalten in der Theosophischen Gesellschaft in Hamburg*, Bad Schmiedeberg: F.E. Baumann, 1917 en *Die Chiromantie und Paul Stoß: Ein Denkmal dem bedeutendsten Chiromanten der Neuzeit*, Schmiedeberg / Leipzig: F.E. Baumann, 1918. Vergelijk R.W. [Richard Wefers], ‘Antworten auf die Fragen’, *Zum Licht* 21(122), 1913, 94-95.

²⁶ Wefers, *Die Chiromantie und Paul Stoß*, 100.

²⁷ Wefers, *Die Chiromantie und Paul Stoß*, 111.

²⁸ De sterk in theosofische en occulte literatuur geïnteresseerde Hans Freimark (1881–1945) schreef over handen ‘Was uns die Hand verrät’, *Hamburgischer Correspondent*, 18 januari 1906; ‘Chiromantie und Physiognomik im Lichte theosophischer Weltanschauung’, *Zentralblatt für Okkultismus* 2(1), 1908, 17-23; *Wie deute ich mein Schicksal aus Form und Linien meiner Hand? Ein illustrierter Beitrag zur Geschichte der Handlesekunst und Handformenkunde mit gleichzeitiger Abbildung und Beschreibung der Hände vieler bedeutender Zeitgenossen*, Berlin: W. Vobach, 1908 (herdruk in [ca. 1910], 1921); ‘Was die menschliche Hand uns sagt’, in: Reinhold Gerling (redactie), *Praktische Menschenkenntnis: Ein Lehrbuch zum Studium menschlicher Charakters, der Anlagen, Neigungen und Fähigkeiten und ihrer Erkenntnis aus äußeren Merkmalen*, Oranienburg: Orania-Verlag, 1911, 81-134 (herdruk in [1920], 247-292).

²⁹ Willy Vierath (1878 – overleden na 1930), occultist, schrijver, redacteur en in 1912 medeoprichter van het

schenken het aandacht, evenals de architect en astroloog Ernst Tiede,³⁰ de gymnasiumleraar Julius Nestler³¹ en auteurs over wie aanvullende informatie ontbreekt: Bruno Schaff,³² Eugen Gottfried Thiege³³ en anderen.³⁴ De homeopatisch arts en frenoloog Hermann Ottinger uit Riethäusle, een plaatsje ten zuiden van St. Gallen, Zwitserland, schrijft in 1911 en 1912 acht artikelen over de hand voor het *Zentralblatt für Okkultismus*. Aansluitend wordt de serie te boek gesteld en wordt dit werk meermaals herdrukt.³⁵

Al deze publicaties, lezingen en ongetwijfeld mond-tot-mondreclame brengen mensen met het handlezen in aanraking. Ondanks de positieve waardering van de auteurs en sprekers

Institut der Illuminaten-Freimaurer, schreef *Die Handlesekunst und das Wahrsagen aus der Hand*, Oranienburg: F. Koslowsky, 1905 (herdruk in 1908 (97 pp.), 1918 (74 pp.), 1921).

³⁰ De bouwtekenaar en astroloog Ernst Heinrich Tiede (1863–overleden na 1940?) schreef *Die Runen der Hand und ihre Bedeutung: Gemeinverständlicher Lehrgang der Handliniendeutung*, Marienwerder: Verlag von Wendt Groll, 1908 (54 pp.).

³¹ Julius Nestler, *Lehrbuch der Chiromantie*, Leipzig: Max Altmann, 1908 (194 pp.) (*). Julius Nestler (1877–1936) wijdde naast de elementaire uitleg over de handleeskunde hoofdstukken aan de chiromantie, chiromantie en chiromantie. Volgens Engelhardt maakte hij voornamelijk gebruik van Gessmann en andere, oudere boeken over handleeskunde (Engelhardt, *Das Wissen von der Hand*, 34). Nestler, indertijd docent op het Ober-Gymnasium in Böhmisches-Leipa (een stad ten noorden van Praag), is vooral bekend als de vertaler van Papus' *La cabbale* (1903) en als amateur-archeoloog (Markéta Křížová, 'Julius Nestler and the "Nestler Collection" in the Náprstek Museum: Nationalism, occultism and entrepreneurship in the making of Americanist archeology in Central Europe', *Annals of the Náprstek Museum* 37(2), 2016, 17-32).

³² Bruno Schaff, *Der Blick in die Zukunft oder die Lehre von der Chiromantie und Metoposkopie*, Chemnitz, 1900 (130 pp.) (*); herdrukt als *Der Blick in die Zukunft: Die Lehre über Chiromantie und Astrologie*, Dresden: Verlagsbuchhandlung Max Otto Groh, 1926 (139 pp.) (*).

³³ Eugen Gottfried Thiege, *Enthüllungen des menschlichen Schicksals oder die Lehre der Chiromantie: Das heisst, die Vergangenheit, Gegenwart und die Zukunft aus den Linien und Formationen der menschlichen Hand zu bestimmen*, Neudorff-Straßburg: Frau E. Thiege, [ca. 1900] (221 pp.) (*).

³⁴ Brochure-achtige boekjes over handlezen zijn: M. Lustig, *Die Handlesekunst*, Leipzig: Albert Otto Paul, 1915, (herdruk in 1920; 31 pp.); Fried Sassen, *Charakterdeutung nach Form und Linien der Hand*, Leipzig: Hachmeister & Thal, [1910], (40 pp.); Franz Unger, *Die Chiromantie oder Wahrsagekunst aus der Hand*, Wien / Leipzig: Mickl, 1919, (tweede druk; 28 pp.). Auteurs die een hoofdstuk of artikel over handlezen schreven: Anoniem, *Der Prophet: Vorzügliche Anleitung zur Kunst des Wahrsagens*, Berlin: Kaplick, [ca. 1910], (21 pp. met 7 illustraties van handlijnen); M. Emanuel, 'Chiromantische Lehrbriefe: XV. Lektion', *Prana* 2(12), 1911, 372-375; Hans Ertl, *Vollständiger Lehrkurs der Charakterbeurteilung*, Leipzig: Verlag "Wahrheit" (Ferd. Spohr), [1912], (hoofdstuk 'Die Beurteilung der Hände und Finger'; herdruk in 1920); Ferdinand Schmidt, *Okkulte Magie*, Leipzig: z.u., 1908, 60-65 (paragraaf 'Die Chiromantie').

³⁵ Ulrich Hermann Ottinger (1879 – overleden na 1924) schreef 'Originalsystem der Handlesekunst', *Zentralblatt für Okkultismus* 5(1-8), 1911-1912, 44-48, 111-116, 166-172, 239-243, 303-308, 362-367, 422-426, 486-491; *Id.*, *Originalsystem der Handlesekunst: Ein praktisches Handbuch zum raschen und leichten Erkennen des Charakters, der Krankheiten und des Schicksals aus den Formen und Linien der Hand*, Leipzig: Max Altmann, 1912, (53 pp.; herdruk in 1920, 1922, 1929; twaalfde druk in 1955). Ottinger ontwierp ook een 'odisch magnetisch' *Heilapparat* en een astrologisch orakelspel genaamd Kapo (Anoniem, 'Ein astrologisches Gesellschaftsspiel', *Zentralblatt für Okkultismus* 5(6), 1911, 380-381). Verder noemde hij zijn woning Villa Zanoni, naar de veelgelezen occulte roman *Zanoni* (1842) van de Engels schrijver Edward G. Bulwer Lytton (1803–1873). Bulwer Lytton had in 1883 gero-mantiseerd geschreven over een verblijf bij een groep zigeuners. Een van hen had hem de hand had gelezen, waarna hij zich serieus in de chiromantie had verdiept (Francis H. Groome (red.), 'Bulwer Lytton as Romany Rey', *Gypsy Lore* 3(4), 1892, 219-227, 222 noot 2).

behoudt het handlezen zijn dubieuze karakter. Wanneer de occulte bibliotheek van de schrijver en vrijmetselaar Julius Stinde na zijn dood wordt verkocht, bestempelt men het dozijn banden over chiromantie als “diese *alte rätselhafte Zigeunerkunst*”.³⁶ Vierath signaleert in 1905 dat “‘weiße Frauen’, fahrende Zigeuner und sonstige Propheten” de handwaarzegkunst in diskrediet hebben gebracht; zij die zich ermee bezighouden of het verdedigen lopen nog altijd het gevaar voor een “Charlatan oder Schwachkopf” te worden gehouden.³⁷

Een artikel in de *Hamburger Anzeiger* maakt duidelijk waarom. De redacteur Eberhard Buchner heeft in de stad verschillende handlezeressen bezocht en een keur aan tegenstrijdige informatie en voorspellingen over zichzelf te horen gekregen. Opvallend is Buchners observatie dat menig *Chiromantin* de boeken van Gessmann liet zien, of soms het werk van Nestler, maar dat deze boeken er stuk voor stuk als nieuw uitzagen. In werkelijkheid zouden die dus niet meer zijn dan “so eine Art Reklameschild, oder so eine Art Berechtigungsnachweise”.³⁸

Tot 1920 blijft de handleeskunde een onbetrouwbare, vermoedelijk op kleine schaal beoefende praktijk. In 1920 neemt de belangstelling voor handen ploteling toe en keert het tij – al blijft de scepsis ten aanzien van de handleeskunde hardnekkig, zoals ook Julius Spier constateert. In dat jaar worden enkele nieuwe boeken uitgebracht en komen er herdrukken van onder meer Gessmann en Ottinger.³⁹ Er verschijnt zelfs een film, *Der Chiromant (Inakra der Hellseher): Die Tragödie einer Suggestion*, waarin wordt gewaarschuwd voor het spiritisme en het verliezen van het eigen moreel besef.⁴⁰

³⁶ G.W., ‘Julius Stinde’s okkultistische Bibliothek’, *Psychische Studien* 32(12), 1905, 740-742, 742; cursivering AN. Julius E.W. Stinde (1841–1905) was een veelzijdig en tijdens zijn leven geliefd schrijver. Hij woonde in Berlijn en was daar lid van de vrijmetselaarsloge Zur Beständigkeit. Als handleeskundige werken noemde G.W. “das grosse Standard - Work von *Desbarolles*”, “ein altitalienisches Holzschnittbuch (...) ‘Epitoma Chiromantica [sic, Chyromantico] di Patritio Tricasso [da] Ceresar[i] Mant[o]juano’, 1538 erschienen”, een modern handleeskundig werk van Jules Leclerc waarin “dreissig Hände berühmter Personen” stonden afgebeeld en de “hübscher alter Druck” *Die vom Aberglauben, Vanitanten und Teuscherey gereinigte Chiromantia und Physiognomik* (1713) van Christian Schallitz (G.W., ‘Julius Stinde’s okkultistische Bibliothek’, 742).

³⁷ Vierath, *Die Handlesekunst und das Wahrsagen aus der Hand*, 9.

³⁸ Eberhard Buchner, ‘Wahrsagerinnen: III. Chiromantie, Phrenologie, Astrologie’, *Hamburger Anzeiger*, 4 juli 1909.

³⁹ Nieuw waren: [Reinhold Gerling (o. 1930)], *Was uns die Hand verrät! Kurzgefaßte Anleitung zur Handlesekunst nach wissenschaftlichen Grundsätzen*, Oranienburg: Orania Verlag, 1920, (47 pp.; herdruk in 1926, 62 pp.); Wolfgang G.B. Greiser, *Chiromantie: Die Handdeutekunst in wissenschaftliche Lichte*, Munich: Linda-Verlag, [1920], (13 pp.; herdruk 1921); Hans W. Lucke, *Die Handlesekunst: praktisches Lehrbuch mit 146 Abbildungen*, Leipzig: Maximilian Wendel, [1920], (181 pp.); Von Schrenck-Notzing, *Handlesekunst und Wissenschaft*, [1920], (39 pp.; herdruk in 1931; 36 pp.); Harold Schubert, *Der Linien der Hand und ihre Deutung: Pragmatischer Wegweiser zur Schicksals- und Charaktererkenntnis*, Berlin: Carl Georgi, [1920], (16 pp.). Herdrukken waren: Ertl, *Vollständiger Lehrkurs der Charakterbeurteilung*; Freimark, *Wie deute ich mein Schicksal aus Form und Linien meiner Hand?*; Gessmann, *Die Männerhand*; Id., *Originalsystem der Handlesekunst*; Lustig, *Die Handlesekunst*; Ottinger, *Originalsystem der Handlesekunst*.

⁴⁰ Anoniem, ‘Chiromantie im Film’, *Psychische Studien* 48(9), 1921, 523. De regisseur, Siegfried Philippi (1877–1936), liet zich voor het plot van de film inspireren door Edgar Allen Poe (1809–1849) en E.T.A. Hoffmann (1776–1822) (Anoniem, ‘Die Turma-Film-Gesellschaft’, *Neue Kino-Rundschau* 158, 1920, 10).

Een van de nieuwe uitgaven is *Handlesekunst und Wissenschaft* van de gerenommeerde Albert von Schrenck-Notzing. Als ‘psychisch’ (parapsychologisch) onderzoeker van het eerste uur, is Von Schrenck-Notzing betrokken geweest bij *Sphinx* (zie § 8.8.1).⁴¹ Rond 1904 heeft hij via Nicolas Vaschide in Parijs kennisgemaakt met Madame Fraya (§ 6.1.2). Hij is dus al getrouwd met de handleeskunde wanneer hij zijn verhandeling erover schrijft.

Wellicht hangt Von Schrenck-Notzings publicatie samen met het congres over psychische wetenschappen dat in het voorjaar van 1920 in Parijs wordt gehouden. Naar aanleiding van de verzameling gipsen handafdrukken van Madame de Thèbes, die rond 1919 in handen van de uitgever van *Psychic Magazine* zijn overgegaan, is er tijdens het congres bijzondere aandacht voor de chiromantie. Naar aanleiding van een mededeling over het op handen zijnde congres in het najaar van 1919, plaatst de astroloog en occultist Ernst Hentges een oproep. Hentges, die eerder aandacht op Madame de Thèbes vestigde,⁴² weet dat de handleeskunde “wesentlich eine Beobachtungs- und Erfahrungswissenschaft” is.⁴³ Voor de studie naar handlijnen en handvormen is een grote verzameling van twee- en driedimensionale handafdrukken eigenlijk noodzakelijk, aldus Hentges. Zulk materiaal is nietteming schaars. Vandaar Hentges’ voorstel om gezamenlijk een substantiële verzameling foto’s en gipsafdrukken bijeen te brengen en de collectie toegankelijk te maken voor handlezers (in spe). Of de oproep vruchten heeft afgeworpen is niet geregistreerd.

De uiteenlopende publicaties genereren belangstelling voor het handlezen. Op een bespreking van het boekje van Von Schrenck-Notzing in *Psychische Studien*, komt bijvoorbeeld prompt een reactie.⁴⁴ Auteurs wijden een hoofdstuk aan het handlezen in een boek,⁴⁵ of

⁴¹ Over de betrokkenheid van Von Schrenck-Notzing bij *Sphinx* en andere organen zie Sommer, ‘Normalizing the supernormal’, 18-44.

⁴² Ernst Hentges, ‘Madame de Thèbes und Mademoiselle Le Normand’ (deel 1-2), *Zentralblatt für Okkultismus* 13(2/3, 3), 1919, 78-86, 103-114. In deel 2 informeerde Ernst Hentges (1891 – overleden na 1932) abusievelijk dat Madame de Thèbes experimenten had uitgevoerd met Alfred Binet. Binet had met Madame Fraya gewerkt (§ 8.8.3). Over Mademoiselle Le Normand, zie Bijlage 4, nr. 26.

⁴³ Ernst Hentges, ‘Begründung einer Lichtbildersammlung zur Erforschung der Handlinien und Handformen’, *Zentralblatt für Okkultismus* 13(4), 1919, 189-190, 189.

⁴⁴ Josef Peter, ‘Handlesekunst und Wissenschaft’, *Psychische Studien* 48(6), 1921, 318-320. Deze bespreking bracht de heer Aurich uit Kaiserslautern ertoe een brief te sturen met zijn persoonlijke ervaring met een handlezende zigeunerin. In zijn jonge jaren had Aurich samen met een paar vrienden zich door deze vrouw de handen laten lezen en de kaarten laten leggen. Tot zijn verbazing was hetgeen zij hem en zijn vrienden in het vooruitzicht had gesteld, uitgekomen (R. Aurich, ‘Eine eingetrossene chiromantische Voraussagung’, *Psychische Studien* 48(9), 1921, 521-522).

⁴⁵ Zie met name Brampton-Arrhenius, *Lexikon des geheimen Wissens*, 245-354 (hoofdstuk ‘Chirolgie und Chiromantie’); Maxime Benkhar, *Ein Blick hinter die Kulissen des Hypnotiseurs, Telepathen, Graphologen, Chyromanten, Hellsehers, Rechenkünstlers, Wunderarztes: Selbstbekenntnisse des Experimental-Psychologen*, Bratislava: Verlag Brichta, 1930, 36-37 (het hoofdstuk ‘In der Werkstätte des Graphologen und Chyromanten’); Friedrich Markus Huebner, *Zeichensprache der Seele*, Kampen auf Sylt: Niels Kampmann Verlag, 1933, (59 pp.; 34-39 over handen); I.P. Reimann (Mär-Galittu), *Das bist Du! Wegweiser für Lebensreform, Seelen- und Charakter-Entwicklung (Kopfform-, Schrift-, Hand-, Astrometrie, Traum-, Iris- Siderische Pendel-Diagnostik)*, Halle an der Saale: I.P. Reimann, 1925, (het hoofdstuk ‘Das dynamische Netz der Hand’); Rudolf Spring, *Zu welchem Beruf bin ich geboren? Eine erstmaligen Darstellung der Berufeignungsprüfung vom Standpunt der karmischer Lebensberufung, mit*

schrijven er een heel boek over.⁴⁶ Populaire bladen plaatsen artikelen over het onderwerp.⁴⁷

kombinerter Anwendung der Astrologie, Physiognomik, Chiroplogie, Augen- und Pendeldiagnostik und Graphologie, Uetikon am Zürichsee: Jupiter Verlag, 1939, (64 pp.) (*); G.W. Surya (redactie), *Okkulte Diagnostik und Prognostik* (Okkulte Medizin 5), Berlin-Pankow: Linser-Verlag, 1921, 39-80 (hoofdstuk 'Diagnose auf Grund der Handlesekunst'); Emil Vogel, *Erkenne Schicksal und Krankheit aus Auge und Hand*, Leipzig: Eulen-Verlag, 1926, (48 pp.) (*).

⁴⁶ Zie de werken van de handlezeres Berta Beer, *Grundlagen der praktischen Handlesekunst*, Lörrach: Bechtel, 1930, (79 pp.) (*); Engelhardt, *Das Wissen von der Hand*, 1932, (412 pp. plus 46 pp. beeldkatern; zie noot 95); Lomer, *Die Sprache der Hand*, 1925, (331 pp.; zie noot 94); de handlezeres en schrijfster Ursula von Mangoldt (Ursula Ruth von Mangoldt-Reiboldt-Andrae, 1904–1987), *Die Hand: Erkenntnis und Deutung ihres Ausdrucks*, Freiburg im Breisgau: Niels Kampmann, 1932, (96 pp.) en *Der Kosmos in der Hand: Ein Beitrag zur Signaturenlehre*, Munich Planagg: O.W. Barth, 1934, (226 pp.); Madame Sylvia, *Das Buch der hundert Hände*, 1931, (71 pp. plus 51 pp. afbeeldingen; zie § 9.3.5 en § 10.5.1); de schrijver Franzef Menhofer (Franz Josef Magg, 1894–1954), *Zeige mir Deine Hand, und ich sage Dir, wer Du bist: Versuch eine Physiognomik der Hand*, Munich: Zeitgeist Verlag, [1926], (166 pp.); de schrijver Emil Peters (1877–1925), *Hand und Charakter: Was uns die Hände der Menschen verraten*, Konstanz: Volkskraft-Verlag, 1924, (81 pp.); Hugo Steindamm & Elsbeth Ackermann, *Mysterium Mensch: Eine Einführung in die Psychologie auf Grund der Hand*, Berlin: Berliner Buch- und Zeitschriften-Verlag E.O. Erdmenger & Co, 1938 (126 pp., zie § 11.2.1); de schrijver Alois Ulreich (1877–1946), *Was steht in deiner Hand? Lehrbuch der Handlesekunst*, Leipzig / Wien / Berlin: Steyrermühl Verlag, [1931], (103 pp.); de filosoof en mysticus A.K. Helmutt Wolff (1906–1986), *Wissenschaftliche Handlese-Kunst und deren praktische, ethische und religiöse Bedeutung: Ein neuer Weg für Jedermann*, Freiburg: Zodiakus Verlag, [1930], (146 pp.). Regulus-Verlag adverteerde vanaf 1936 voor *Was uns die Hände verraten! Lehr-Kursus über Handliniendeutung mit 90 Bildbeispielen* (alleen als advertentie gezien). De schrijver en uitgever Rolf Voigt (1897–1964) bracht een boek uit met foto's van handen en een voorwoord van Kurt Pfister (1895–1951): *Hände: Eine Sammlung von Handabbildungen grosser Toter und Lebender*, Hamburg: Gebrüder Enoch Verlag, 1929, (32 pp. plus 25 pp., en 98 foto's). Dunne, kleine uitgaven waren van Hans Adels & Stephan Kurt, *Das ABC der Handkunde*, Hamburg: Meissners Verlag, [1931], (45 pp.); Anoniem, *Lehrkursus über die Handliniendeutung: Nun erfahren Sie es ganz genau...*, Berlin: Plaza-Verlag, [1931], (24 pp.); Degering-Wehrmann, *Handlesekunst als Wissenschaft*, Lisboa: P.M. Resing, 1931 (34 pp.) (*); Edgar Hirsch-Hirson, *Die praktische Anleitung zur Handlesekunst für jedermann*, Wolfenbüttel: Verlag der Freude [Georg Koch & Paul Zeiger], [1928], (39 pp.; herdruk in 1930); Adolf Koelsch, *Hände und was sie sagen*, Zürich: Orell Füssli, 1929, (24 pp.); Leo Reissinger, *Die Hand: Das Programm des Lebens*, Stuttgart: Süddeutsches Verlagshaus, 1929, (23 pp. plus 8 pp. middenkatern). Engelhardt noemde nog meer titels (Engelhardt, *Das Wissen von der Hand*, 39-40).

⁴⁷ Friedrich Altena, 'Beseelte Hände: Eine psychologische Studie', *Scherl's Magazin* 4(3), 1928, 326-329; I.V. Dith, 'Hände sprechen Bände', *Revue des Monats* 1(5), 1927, 460-462; Adele von Finck, 'Chiroplogie und Chiromantie', *Der Querschnitt* 8(6), 1928, 405-409; *Id.*, 'Rätsel der Hand: Aus dem Tagebuch einer Chiromantin', *Scherl's Magazin* 5(1), 1929, 21-24; Ellen Kissling-Valentin, 'Ja, die Hände können sprechen: Psychochiroplogische Steckbriefe bedeutender Menschen', *Scherl's Magazin* 6(4), 1930, 349-359; Dura Komescru, 'Hände lügen nicht', (B. Scheide-Sanguessa, illustraties), *Der getreue Eckart* 9(12), 1932, 899-903; Reinhold Wimmers, 'Musikerhände', *Zeitschrift für Musik* 105(11), 1938, 1223-1225; Fritz Zielesch, 'Sagen Ihre Handlinien die Wahrheit?', *Scherl's Magazin* 7(11), 1931, 1004-1009; *Id.*, 'Sind Sie so, wie Ihre Hand behauptet?', *Scherl's Magazin* 8(2), 1932, 133-138.

Occulte tijdschriften⁴⁸ en almanakken doen hetzelfde.⁴⁹ Nog meer oude werken worden herdrukt, te weten het weinig toegankelijke blokboek *Die Kunst chiromantia* (ca. 1480),⁵⁰ Carus' meer toegankelijke *Symbolik der menschlichen Gestalt* (1853)⁵¹ en Della Porta's *Die Physiognomie des Menschen* (oorspronkelijk in 1593 verschenen).⁵²

Van Katharine St. Hill, oprichtster van de Cheirological Society in Londen, wordt een werk vertaald.⁵³ Van Cheiro en Desbarrolles worden delen vertaald en bewerkt.⁵⁴ Ongetwijfeld zijn er ook verhalen en scripts geschreven waarin een handlezer figureert of het plot om een handlezer draait.⁵⁵ Allerlei mensen laten hun handen fotograferen. Vermoedelijk zijn er fotografen, die zich hierin bekwamen.⁵⁶ Soms is er iets nieuws. Een jonge kunstenares ontwaart

⁴⁸ Ben Iey, 'Handlesekunst!', *Zentralblatt für Okkultismus* 15(4), 1921, 173-176; Walter Gehler, 'Menschen- und Charakterkunde: Schicksal?', *Zeitschrift für Geistes- und Wissenschaftsreform* 3(1), 1928, 26; L. von Keil, 'Die Hand und ihre Schwingung als Symbol der Herrscherbestimmung', *Das Wunder* 2, 1928, 30-32; Mär-Galittu (pseudoniem van Johanna Paula Reimann), 'Das Schaltsystem der menschlichen Hand und seine Phänomenalität', *Zentralblatt für Okkultismus* 18(5), 1924, 225-230; Sao [sic, Sav] Nemo, 'Okkulte Reisebriefe I: Magische Praktiken, die ich am Wege fand' (over een ontmoeting met een waarzeggende zigeuner), *Zentralblatt für Okkultismus* 21(11), 1928, 499-501; Ubald Tartaruga (schrijversnaam van Edmund O. Ehrenfreund, 1875-1941), 'Handdiagnostiek', *Zentralblatt für Okkultismus* 21(5), 1927, 222-225.

⁴⁹ Zie onder meer Anoniem, 'Anleitung zum Handlesen', in: *Lorch Astrologischer Kalender für das Jahr 1930*, Lorch: Rohm Verlag, [1929] (*); M. Stahr de Redka, 'Mord-, Irrsinn-, Selbstmordzeichen in der Hand', in: Ludwig Hoffmann (redactie), *Weltrhythmus-Kalender für das Jahr 1931*, Kempten im Allgäu: Gesellschaft für Bildungs- und Lebensreform, [1930], 103-106; Wilhelm Wulff, 'Horoskop und Handlesekunst', in: Ludwig Hoffman & Elisabeth Ebertin (redactie), *Weltrhythmus-Kalender für das Jahr 1927: Astrologischer Haus- und Bauernkalender*, Pfullingen in Württemberg: Johannes Baum Verlag, 1926, 76-84; *Id.*, 'Die Symbolik der Hand', in: Hoffman, *Weltrhythmus-Kalender für das Jahr 1931*, 83-92.

⁵⁰ Johannes Hartlieb, *Die Kunst chiromantia*, (Ernst Weil, redactie, nawoord), Munich: Verlag der Münchener Drucke, 1923.

⁵¹ Carus, *Symbolik der menschlichen Gestalt*, 294-326 (over handen); *Id.*, *Über Grund und Bedeutung der verschiedenen Formen der Hand in Verschiedenen Personen: Eine Vorlesung*, (Julius Schuster, nawoord), Berlin: Martinus Breslauer, 1927 (origineel in 1846).

⁵² Giambattista Della Porta, *Die Physiognomie des Menschen*, (Theodor Lessing & Will Rink, vertaling), Dresden: Madaus & Co, 1931, 199-205 (over handen).

⁵³ Katharine St. Hill, *Die Handlesekunst, ihre Bedeutung als Charakter- und Schicksalsschlüssel*, (Klara Muche, vertaling), Oranienburg: Wilhelm Möller, [1920] (herdruk in [1921], [ca. 1925] en [1927]).

⁵⁴ Cheiro, *Die Handlesekunst*, (Bianca Beck Rzikowsky, vertaling, voorwoord), Berlin: Verlag für Kulturpolitik, 1927; Margarete von Suttner (geboren Von Kelle), *Die Geheimnisse der Hand: Frei bearbeitet nach Désbarolles 'Les mystères de la main'*, Berlin: Dr. Eysler & Co, 1922; Adolphe Desbarolles, *Die Hand und ihre Geheimnisse*, (Ursula von Mangoldt, vertaling, bewerking), Munich-Planegg: Barth, 1935.

⁵⁵ Zie als voorbeelden Anny Hoffmann, 'Hände und was sie sagen: Eine Plauderei', in: Hoffmann, *Weltrhythmus-Kalender für das Jahr 1931*, 78-82; de speelfilm *Abenteuer im Südexpress* (1934), geregisseerd door Erich Waschneck.

⁵⁶ Zie met name de foto's in Dith, 'Hände sprechen Bände'; Koelsch, *Hände und was sie sagen*; Madame Sylvia, *Das Buch der hundert Hände*; Voigt, *Hände*. Vergelijk Hans Reuter, 'Die Psychologie der menschlichen Hand in der Photographie', *Agfa-Photoblätter* 5(7), 1929, 261-268. In het boek van Madame Sylvia zijn van ruim twintig personen de handen gefotografeerd door Jaro von Tucholka (1894-1978).

bijvoorbeeld figuren in het lijnenpatroon van een handafdruk en interpreteert deze.⁵⁷ En af en toe wordt er een proef opgezet om de in zwang zijnde methoden van karakteranalyse, waaronder de handleeskunde, met elkaar te vergelijken (afb. 31).⁵⁸

Temidden van deze ontwikkelingen steken enkele mannen en vrouwen om verschillende redenen boven het maaiveld uit. Deze tijd- en vakgenoten van Julius Spier worden in de volgende twee paragrafen belicht.

9.3 Enkele handlezers in Berlijn hebben een goede reputatie

9.3.1 Max von Kreusch geeft een praktische wending aan de handleeskunde

De eerste die genoemd moet worden is de indertijd bekende Berlijnse karakteroloog Max von Kreusch (Riga, 29 november 1892 – overleden na 1935) (afb. 21). Er zijn weinig gegevens over hem bewaard gebleven. De reden om hem apart te vermelden is dat Von Kreusch, een doctor in de filosofie, een breed publiek aansprak en met zijn occulte praktijken voor vol werd aanzien. Hij kon als “Specialist für Charakterdiagnosen” worden geraadpleegd “bei Fragen der Organisation, Berufswahl, Willensbildung, Charakterfehler, Eheharmonie etc”.⁵⁹

Von Kreusch’ succes als handlezer begint met een praktisch, helder geschreven boekje waarin hij de lezer geen waarzegboek voorschotelt “sondern ein wissenschaftliches Werkchen” over de handleeskunde.⁶⁰ *Das System der Chirologie* (1921) nodigt mensen uit om open,

⁵⁷ Anoniem, ‘Das “okkulte” Berlin: Spiritismus als Geschäft’, *Berliner Tageblatt*, 19 september 1925: “Eine i n t e r e s s a n t e A b a r t der Handlesekunst kultiviert ein j u n g e s M ä d c h e n, das in einem Keller an der Potsdamer Straße haust. Sie formt H a n d a b d r ü c k e und deutet sie, indem sie vorgibt, F i g u r e n in den Linien zu sehen.” De betreffende vrouw is Gerda Wilhelm. Zij maakte de foto’s voor Max von Kreusch’ boek over handlezen en tekende de handpalm van Max Liebermann behorend bij Von Kreusch’ handanalyse van Liebermann. Issberger-Haldane vond Wilhelm een “sehr taktvoller und feinsinniger Mensch” en wist dat zij de gave bezat om in handafdrukken gezichten, figuren en symbolen (“Sinnbilder”) te herkennen (Ernst Issberger-Haldane, *Der Chiromant: Werdegang Erinnerungen von Reisen und aus der Praxis eines Chirosofen, mit Vortragen und Betrachtungen für eine höhere Weltanschauung*, Bad Oldesloe: Uranus Verlag, 1925, 266; *Id.*, ‘Chyromantie: Wann ist die beste Zeit zur Liebe?’, *Die andere Welt* 1(1), 1931, 41-43, 41). Een voorbeeld van Wilhelms bijzondere waarneming in een handafdruk is weergegeven in G. Lilian, ‘Die sehende Hand’, *Zentralblatt für Okkultismus* 16(1), 1922, 35-37, afb. 2.

⁵⁸ Fritz Zielesch & Elisabeth M. Zielesch-Gebhard, ‘Herr und Frau Zielesch heiraten! Eine Verlobungsreise durch die Beratungsstellen der Chiromantie, Graphologie, Phrenologie und Astrologie zur Feststellung gegenseitiger Ehe-Eignung für den “Uhu” veranstaltet’, *Uhu* 3(12), 1927, 64-71; Anoniem (redacteur) met medewerking van onder andere Ernst Issberger-Haldane en Max von Kreusch, ‘Lässt sich Ihr Schicksal deuten? Aus der Physiognomie, aus der Handschrift, aus der Handform und den Handlinien, aus dem Körperbau, aus dem Horoskop und durch Psychometrie’, *Scherl’s Magazin* 7(1), 1931, 18-32; Manfred Bott-Bodenhausen & S.B. Herrmann (redactie), *Sterne, Schriften, Hände: Charakter- und Schicksalsdeutung bekannter Frauen und Männer*, Berlin: Prismen-Verlag, 1933.

⁵⁹ Advertentie in het *Berliner Tageblatt*, 27 januari 1924.

⁶⁰ Max von Kreusch, *Das System der Chirologie (Charakter- und Schicksalsberechnung aus der Hand): Allgemeinverständlicher Leitfaden der Handformen-, Handflächen- und Handlinienkunde für Unterrichtung und*

dus zonder vooroordeel, naar de leer van de handen te kijken. Deze meer wetenschappelijke benadering wekt kennelijk vertrouwen, want in 1922 plaatst het *Berliner Tageblatt* Von Kreusch' handanalyse van de kunstenaar en professor Max Liebermann. Weliswaar met de opmerking niet voor de inhoud in te staan, maar het stuk wordt evenmin gebrandmerkt als bedriegerij.⁶¹ Drie jaar later is er bij het *Neues Wiener Journal* geen enkele twijfel meer: men plaatst een feuilleton van Von Kreusch over de handleeskunde. De serie "Die Linien der Hand, Trugbild und Wahrheit" zou zo voortreffelijk zijn geweest dat het een bespreking in het *Zentralblatt für Okkultismus* waard is.⁶²

Een verklaring voor de betekenis die aan de handlijnen kan worden toegedicht, zoekt Von Kreusch in de fysiologie. Er zou samenhang bestaan tussen hersenen en handbeeld. Verder geeft hij een praktische wending aan het oude thema waarin de lijnen in de palm onthullen of er een levenspartner in het verschiet zou liggen. Mannen op zoek naar een meisje dat een efficiënte huisvrouw zou kunnen worden, adviseert hij om denkbeelden over een mooie hand te laten varen. Een meisje met fraaie, slanke, fijnbesneden handen zou beslist talenten hebben, maar is zeker niet praktisch of zuinig ingesteld. Daarentegen hebben "[t]üchtige Haustöchter" volgens Von Kreusch gewoonlijk brede handvlakken met sterke, soms grove

Selbstausbildung, Berlin: Kreusch Verlag, 1921, (52 pp.; herdruk in [ca. 1922], 1923), 3. In eigen beheer publiceerde Von Kreusch ook boekjes over grafologie en frenologie. Ter gelegenheid van het driehonderdjarige bestaan van de grafologie bracht hij een speciale uitgave waarin hij alle drie de onderwerpen presenteerde: *Moderne systematische Menschenkenntnis: Graphologie – Phrenologie – Chiologie und ihr gesetzmässiger Zusammenhang* (Jubiläums-Ausgabe), Berlin: Kreusch Verlag, 1922, (59 pp.; herdruk in 1928). Twee uitgebreidere versies volgden: *Vollendete Menschenkenntnis durch Graphologie, Phrenologie, Physiognomik, Mimik, Chiologie, Astrologie im Zusammenhang: Allgemeinverständlich dargestellt*, Berlin: Kreusch Verlag, [1924], (64 pp.; herdruk in [1929]) en *Praktische Menschenkunde: Handschrift-, Schädel-, Gesichts-, Hand-, Bewegungs-Merkmale als Hilfsmittel im täglichen Leben*, Stuttgart: Verlag für Wirtschaft und Verkehr, 1929, (278 pp., 181-195 over 'Die Grundlagen der praktischen Handkunde'). Mogelijk leverde Von Kreusch meer bijdragen over de hand dan hij deed met 'Die Hand und ihre Rätsel' in de *Weltrhythmus-Kalender 1926* (als vermelding gezien) en 'Vererben sich Handform und Handlinien?' in: *Ebertin-Kalender: Regulus-Kalender, astrologischer Ratgeber für Stadt und Land für das Jahr 1936*, Görlitz: Regulus-Verlag, 1935, 125-128.

⁶¹ Max von Kreusch, 'Neue Technik der Handlesekunst: Analyse der Hand Max Liebermanns', *Berliner Tageblatt*, 7 maart 1922; Anoniem, 'Das "Berliner Tageblatt"', *Psychische Studien* 49(8), 1922, 449. Het toeval wil dat in het jaar dat Von Kreusch zijn handanalyse van Liebermann in een krant publiceerde, Liebermann een portret van Albert Einstein schilderde en op 24 juni 1922 Walther Rathenau werd vermoord. Einstein en Rathenau waren met elkaar bevriend en Liebermann maakte deel uit van de sociale kring van Rathenau's zuster, Edith Andreae-Rathenau. Het is dus mogelijk dat Einstein en Liebermann met elkaar over handlezen hebben gesproken. Zeker is dat Einstein in 1925 zijn handen rond 1929 liet fotograferen door Jaro von Tucholka en ze in 1930 door Madame Sylvia liet analyseren (zie Madame Sylvia, *Das Buch der hundert Hände*, 63; Nagel, *The hands of Albert Einstein*, 10, 16-17).

⁶² Fritz Langner, 'Die Linien der Hand', *Zentralblatt für Okkultismus* 18(12), 1925, 532-535, 532. Langner meldde eerder dat een belangrijke krant voor het noordwesten van Duitsland een positief oordeel over de chiromantie had uitgesproken. Deze krant had laten weten: "Der Chiologie resp. Chiromantie liegen ohne zweifel Wahrheiten zugrunde[.] Sie bildet, wie Physiognomik, Graphologie usw., einen Teil der allgemeinen körperlichen Formal-Diagnose. Darüber orientieren Sie sich am besten in der jeder Buchhandlung erhältlichen Literatur" (Fritz Langner, 'Die Wahrheit der Chiromantie', *Zentralblatt für Okkultismus* 18(10), 1925, 478).

vingers en bijzonder sterk ontwikkelde duimen.⁶³ Mannen die een huwelijkspartner zoeken, doen er daarom goed aan de handen te bekijken van het meisje op wie ze hun oog hebben laten vallen. Het lot ligt niet per se in de lijnen verborgen die louter en alleen door een handlezer kunnen worden ontcijferd.

9.3.2 Professor Ketty lift mee op de glorie van zijn grootmoeder

Een volledig ander type handlezer dan Max von Kreusch is 'Professor Ketty'. Professor Ketty, ook gespeld Ket-ty, is de pseudoniem van de in Brussel geboren Franstalige Jean-François Planas (Brussel, 1 juli 1865 – overleden na 1929). Hij verschijnt in beeld nadat het tijdschrift *Magische Blätter* in 1920 voorspellingen van een oude zigeunerin heeft gememoreerd. Het verhaal gaat dat deze vrouw in 1849 de toenmalige prins Wilhelm von Preußen (1797-1888) onder meer zou hebben voorspeld dat hij in 1871 Duits keizer zou worden en in 1888 zou sterven. Beide voorspellingen zijn uitgekomen. Via relaties is de redactie contact gekomen met een kleinzoon van deze zigeunerin – Professor Ketty. Het relaas over zijn grootmoeder Mari Osaer-Diloe Dilatche verschijnt in de *Magische Blätter* van februari 1921 en is geïllustreerd met een foto van de handlezeres op negentigjarige leeftijd.⁶⁴ Sindsdien krijgt de 'professor' zelf publiciteit. Vaak wordt daarbij vermeld dat hij de kleinzoon is van de zigeunerin die zo treffend voor Wilhelm von Preußen de toekomst voorspelde.⁶⁵

In september 1921 laat het maandblad *Psychische Studien* weten dat de film die "Professor Kutty [sic] und Martin Berger" over chiromantie maakten onlangs in Berlijn draaide.⁶⁶ Deze

⁶³ Anoniem, 'Hand und Charakter: Wichtige Merkmale für Heiratslustige', *Berliner Tageblatt*, 14 juli 1921. Als verwijzing gezien van Max von Kreusch is de bijdrage 'Hand der Frau' in het maandblad *Die schöne Frau* (Anoniem, 'Büchertisch', *Berliner Börsenzeitung*, 10 februari 1926).

⁶⁴ Anoniem, 'Die Weissagung der Zigeunerin', *Magische Blätter* 2(2), 1921, 53-57. De zigeunerin Mari Diloe-Dilatche (Joesel/Wesel, Westfalen, 1790 – Rocourt, nabij Luik, 1888) huwde in 1812 de Belg François Xavier Osaer. Volgens Jean-François Planas zouden meerdere kranten over zijn de voorspellingen die zijn grootmoeder aan Wilhelm von Preußen hebben bericht. Vergelijk Engelhardt, *Das Wissen von der Hand*, 35; G.W. Surya, 'Gehörtes und Erlebtes', *Zentralblatt für Okkultismus* 12(2), 1918, 49-54, 52-53; Lomer, *Die Sprache der Hand*, 13-14.

⁶⁵ Friedrich Rattersth, 'Ein Welthoroskop für das Jahr 1928: Interview mit einem berühmten Hellseher', *Hamburger Anzeiger*, 16 december 1927; Erik Kronberg, '1928', *Wiener Magazin* 3(2), 1929, 11-18, 11; Anoniem, 'Van overall: Controle op een profeet', *Algemeen Handelsblad*, 7 januari 1930; *Id.*, 'Verwachting 1930: Niet veel goeds', *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant*, 8 januari 1930; Engelhardt, *Das Wissen von der Hand*, 35. Oorspronkelijke bronnen naar de waarzeggingen van Mari Osaer-Diloe Dilatche heb ik niet gevonden, wel verwijzingen naar vergelijkbare voorspellingen van een chiromant genaamd Croom in de memoires van Wilhelmine von Bayreuth (1709–1758), een voorspelling van een handlezende professor uit Frankfurt am Main aan de koning van Pruisen Friedrich Wilhelm I (1688–1713) en een voorspelling van een zigeunerin voor tsaar Alexander III (1845–1894) (Carl Kiesewetter, 'Aus den Memoiren der Markgräfin Wilhelmine von Bayreuth', *Sphinx* 4(4), 1887, 228-232, 228-229; W.H.C. Tenhaeff, 'Parapsychologische verschijnselen in oude oorkonden', *Tijdschrift voor Parapsychologie* 5, 1932-1933, 127-134, 130-132; K.B., 'Grundsätzlicher Unglaube: Wie es einmal der Chiromantie erging', *Sphinx* 7(37), 1889, 56-57; G.B., 'Chiromantische Prophezeiung', *Sphinx* 8(43), 1889, 52).

⁶⁶ Anoniem, 'Chiromantie im Film', 523. De regisseur en producent van de film, Martin Berger (1871 – overleden na 1930), plaatste de handleeskunde in een positief daglicht. Mogelijk was de productie een reactie op de film

verloren gegane film zou de wetenschappelijke betekenis van de chiromantie hebben gedemonstreerd. In dezelfde maand publiceert *Magische Blätter* de eerste bijdrage van Professor Ketty van wat een reeks zal worden.⁶⁷ In 1921 komt er een boekje over handlezen van hem uit.⁶⁸

Van tijd tot tijd verblijft Professor Ketty in Berlijn, waar hij als ‘wetenschappelijk chiromant’ bekend staat. De beginselen van de leer heeft zijn grootmoeder hem bijgebracht, de werkelijke kennis heeft hij verkregen door in de loop van veertig jaar duizenden handen te bestuderen. Professor Ketty’s karakterisering van mensen is, meer dan bij Von Kreusch en anderen, verbonden met de astrologie. Zo spreekt hij over ‘zonnemensen’, die volgens hem immer mooie, elegante, welgevormde handen hebben, en ‘saturnusmensen’, die gekenmerkt worden door harde, droge, knokige handen.

In 1928 wordt een herziene, uitgebreide versie van Professor Ketty’s boekje gedrukt. Ook geeft de inmiddels op leeftijd zijnde chiromant met zijn witte haren en “junge hübsche Gattin” sombere voorspellingen voor het komende jaar.⁶⁹ Sombere voorspellingen zijn er eveneens voor 1929 en 1930. Daarna verdwijnt Jean-François Planas alias Professor Ketty van het toneel.

9.3.3 Margret Naval levert het script voor de film *Wer bist Du?*

Van de schrijfster, journaliste en handlezeres Margret Naval (Margarete Nauheim, Wenen, ca. 1892 – overleden na januari 1951) is eveneens weinig overgeleverd (afb. 22). Maar ook zij is het waard om apart te vermelden. Dit vanwege haar boek *Die Hand als Charakterspiegel*, dat een los bijgevoegd katern bevat met foto’s van handen,⁷⁰ en vooral vanwege de film *Wer bist Du?* (1922). Naval is een van de initiatiefnemers van dit educatieve project over handleeskunde. Zij levert het script.⁷¹

Der Chiromant (Inakra der Hellseher) (1920).

⁶⁷ Professor Ketty, ‘Astrologische und chiromantische Aphorismen über die Liebe’, *Magische Blätter* 2(9-12), 1921, 266-271, 306-312, 348-352, 370-375.

⁶⁸ Planas-Ketty, *Die Hand-Abhandlung über praktische Chiromantie*, (Walter Bergemann, vertaling), Leipzig: Talisverlag, 1921, (83 pp. plus 31 pp. beeldkatern).

⁶⁹ Friedrich Ratterst, ‘Ein Welthoroskop für das Jahr 1928’, *Hamburger Anzeiger*, 16 december 1927.

⁷⁰ Margret Naval, *Die Hand als Charakterspiegel: Chirolgisches Lehrbuch nach modernen physiologischen Prinzipien*, Weimar: Erich Lichtenstein Verlag, 1922, (76 pp. plus beeldkatern; herdruk in bij Anthropos Verlag, Prien, in 1922; uitgebreide herdruk ook bij Antropos Verlag in 1923, 123 pp. plus beeldkatern). Vergelijk Alfred Hein, ‘Die Hand als Charakterspiegel: Zu Margret Navals Lehrbuch’, *Berliner Volkszeitung*, 11 juni 1922. Naval was vóór de verschijning van het boek al in het nieuws geweest: Z., ‘Vortrag’, *Wiener Zeitung*, 20 april 1917; Anoniem, ‘Hand- en karakter’, *Leeuwarder Courant*, 11 juni 1921; *Id.*, ‘Die Hand als Charakterspiegel: Gespräch mit Margret Naval-Nauheim’, *Neues Wiener Journal*, 24 januari 1922.

⁷¹ Eind augustus 1922 waren de opnames afgerond voor de film *Wer bist Du?* onder regie van Adolf Trotz (Anoniem, ‘Ein Lehrfilm der Handlesekunst’, *Berliner Börsenzeitung*, 6 augustus 1922; Margret Naval, ‘*Wer bist Du?*’ *Der erste Film über Handkunde Textbuch*, Wien: “Union” Film A.G., 1922, (8 pp.) (*)).

Volgens een recensent die de première van *Wer bist Du?* bewoont, is de productie kritisch ontvangen. Zolang de jonge, charmante Naval het woord heeft bij de inleiding en na afloop van de presentatie van de (stomme) beelden, heeft zij de onverdeelde aandacht van het publiek. Tijdens de film treedt echter snel verveling op en zou de van oudsher sluimerende sceptis omtrent handleeskunde bij de kijkers gemakkelijk naar boven komen.⁷² Een andere recensent, de journalist Max Weber, schetst evenwel een positief beeld van de film. De moderne chiromant “die een behoorlijke margarine-ham – geen boterhammen meer! – wil verdienen” moet zijn beroep bescheiden inrichten, weet Weber, liefst met “een zekere elegantie”.⁷³ Margret Naval voldoet aan beide eisen. Zij “draafde niet door”, “schermde niet met knetterende ‘waarheden’”, verzocht “telkens aan hare vaak overtalrijke zusters, wetenschappelijken ernst te betrachten” en raakte zo de juiste snaar.⁷⁴ Een passage geeft Webers verdere observaties van de première weer:

Het auditorium bestond in hoofdzaak uit jonge dames, en toen Fräulein Naval hare openbaringen begon, werden al die gepoederde en gecrêmden handen en gepolijste nageltjes nerveus. Later bekeken met groote schroomvalligheid die Eva's dochteren haar handjes, telkens als het voor een oogenblik weer licht in de zaal werd. En dan! wat volgens spreekster, die vingers en die nagels al niet vertellen konden als er zich aan of om knobbels – natuurlijk geen jichtknobbels – vertoonden! Niet alleen werklust of luiheid, ook intellect, wilskracht, domheid of verborgen idiotisme kan men aan de vingers en nagels ontdekken, hoe mooi de laatste ook gevijld en gepolijst zijn! In 't kort: die de handlijnkunst verstaat behoeft zich geen knollen voor citroenen te laten verkoopen. (...)

De filmbeelden gaven te zien, hoe noodig zulk een chiromant heden is geworden. Als een jongen zijner meester met papierproppen heeft gegooid en niemand spreken wil om den bedrijver van dat schandaal bekend te maken, zoodat de woedende meester naar 'n stok grijpt – dan treedt de chiromant – voor wien wel een kamertje te reserveeren is – te voorschijn, bezielt de handen van den verdachte en duidt hem niet als schuldige aan, maar zegt: u moet dezen knaap anders behandelen, hij liegt niet uit schooltrots maar omdat hij met een zeer gecompliceerde ziel zit opgescheept, 't geen uit de eigenschappen van den Jupiterberg duidelijk te zien is.⁷⁵

De film toont nog meer dan de in het citaat geschetste taferelen. Er zijn beelden van “negerhanden, apenhanden – apen hebben er vier! – [en] Mongolenhanden”, en van de handen van “misdadigers en wellustelingen”.⁷⁶ Ook zijn er beelden van een jongeman die een chiromante in de arm neemt om zijn meisje door haar te laten observeren. De wijze dame op het doek bestudeert “in stilte de hand der geliefde”, om de minnaar later in het oor te fluisteren: “Dat meisje deugt niet voor u; het heeft veel te nerveuse handen; u moet een vrouw met een energische [energieke?] hand, waaraan de duim niet zoo slap bijneer bengelt!”⁷⁷ Over een opvallende, in de danszaal flirtende jongedame, constateert dezelfde chiromante: “Toch zal dit

⁷² L.M., ‘Wer bist Du?: Ein Film über Handkunde’, *Berliner Volkszeitung*, 5 december 1922.

⁷³ Max Weber, ‘Berlijnsche Brieven CLXI: Berlijn, 5 Dec. 1922’, *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 8 december 1922.

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ *Ibidem*.

meisje een goede moeder worden, zoals ik uit den Apolloberg heb gezien.”⁷⁸ Aan het eind van de voorstelling lijkt iedereen onder de indruk van wat handen openbaren en men heeft daarom bij het verlaten van de zaal “de handen maar een beetje verdekt opgesteld”!⁷⁹

Een derde recensent is eveneens positief en beoordeelt deze film over een ‘occulte wetenschap’ als “sehr instruktiv”.⁸⁰ Kortom, de Weense, in Berlijn gevestigde jonge vrouw geeft een fris elan aan de handleeskunde. Bovendien weet ze duidelijk te maken dat het handlezen op maatschappelijke terreinen zoals opvoeding, het zoeken van een huwelijkspartner, gezondheid en criminaliteit, zinvol kan worden ingezet. Zelfs tien jaar later lukt het haar nog om de handlezerij deskundig voor het voetlicht te brengen. Tijdens een voordracht voor de Automobilclub in Duitsland wint ze de onverdeelde aandacht van haar toehoorders. Margret Naval draagt ertoe bij “eine noch vielumstrittene Wissenschaft aus dem Dunkel mittelaltlichen Mystizismus in das klare Licht unserer Tage zu heben”.⁸¹

9.3.4 Marianne Raschig vergaart een imposante collectie handafdrukken

Een oudere, maar even serieuze *Handdiagnostikerin* is de Berlijnse Marianne Raschig-Körner (Spandau, 5 juni 1874 – Berlijn, ca. 1939), die in 1904, of eerder, weduwe is geworden.⁸² Tegen de tijd dat haar boek *Hand und Persönlichkeit* uitkomt (eind 1930 maar gedateerd 1931), heeft Raschig al om en nabij de tweehonderdduizend handen gezien en tachtigduizend afdrukken van handen gemaakt (afb. 23). Veel hiervan zijn van indertijd bekende kunstenaars, medici, politici, filmsterren, dansers, zangers, schrijvers, uitgevers, sporters, technici en mensen van adel.⁸³ Behalve dat mensen voor een consult naar Raschig zijn toegekomen, heeft zij in de loop van dertig jaar zelf mensen benaderd van wie zij graag handafdrukken wil hebben voor haar collectie. Een tijdlang zijn series van door haar gemaakte handprints als een soort kunstobjecten in de etalages van boekwinkels tentoongesteld. Een fractie van Marianne Raschigs imposante verzameling, 271 stuks, is afgedrukt in *Hand und Persönlichkeit* (1931); ruim het tienvoudige is in juni 2013 bij Sotheby’s te Londen geveild.⁸⁴

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ Anoniem, ‘Vorführung der Union A.G. Wer bist Du?’, *Das Kino-Journal* 16(651), 1923, 6.

⁸¹ Anoniem, ‘Hand und Charakter’, *Hamburger Nachrichten*, 6 mei 1931. Vergelijk Margret Naval, ‘Hand und Charakter’, *Uhu* 1(1), 1924, 85-87, 126-130; *Id.*, ‘Die Hand spricht!’, *Die Bühne* 2(27), 1925, 32-33. Op zondag 24 januari 1932 viel Margret Naval samen met Werner Zenker (de vertaler van Planas-Ketty’s *Die Hand*, 1928) op Radio Leipzig te horen in een uitzending onder titel ‘Handdeutung, eine Wissenschaft?’

⁸² Anoniem, ‘Rudolf Grossmann’, *Der Querschnitt* 2(2), 1922, 141; Engelhardt, *Das Wissen von der Hand*, 39; Nagel, *The hands of Albert Einstein*, 12-13 noot 46.

⁸³ Marianne Raschig, *Hand und Persönlichkeit: Einführung in das System der Handlehre* (2 delen), Hamburg: Gebrüder Enoch Verlag, 1931; *Id.*, ‘Nun wissen Sie es ganz genau...’, *Uhu* 7(3), 1930, 86-89, 104, 106. Reeds in 1914 was een aantal handafdrukken van Raschig tentoongesteld (Anoniem, ‘Internationale wissenschaftliche Ausstellung zur Erforschung des Übersinnlichen’, *Zentralblatt für Okkultismus* 7(4), 1913, 214).

⁸⁴ Nagel, ‘Bracht het medium Naatje Akkeringa-Kromme Albert Einstein van zijn stuk?’, 28, 30; *Id.*, *The hands of Albert Einstein*, 1-2.

De meeste van de op de veiling verkochte afdrukken maakte Raschig tussen 1924 en 1926, en beginjaren dertig. De grote omvang en gevarieerdheid van haar collectie illustreert dat mannen en vrouwen van alle mogelijke rangen en standen, ondanks het algemeen heersende idee dat het handlezen op bijgeloof berust, bereid waren hun handen te laten lezen. Enerzijds was men nieuwsgierig genoeg om te willen ervaren wat Frau Raschig hen over henzelf zou kunnen vertellen, anderzijds zal zij ook vertrouwen hebben opgebouwd waardoor zovelen bereid waren haar hun handen te tonen. Niettemin is zij kritisch gevolgd. Want, zoals Fritz Giese het in zijn recensie van *Hand und Persönlichkeit* opmerkt, Marianne Raschig is dan wel een “sehr begabten Praktikerin” die bijzonder materiaal bijeen heeft gebracht, zij is in gebreke gebleven de scherpe scheidingen te slechten tussen mogelijkheid en verwachting, en tussen de oude waarzegtraditie en de nieuwe, academische belangstelling voor het handlezen.⁸⁵

9.3.5 Madame Sylvia leest de handen van Albert Einstein

Een wonderlijke eend in de bijt van handlezers is de van adellijke huize afkomstige, helderziende Madame Sylvia. Geboren als Bianca Karola Felicitas Sylvia barones von Lazarini (Wenen, 21 mei 1882 – Rome, ca. 30 juni 1949) en opgegroeid in Graz, trouwt ze een graaf en beweegt ze zich als Bianca gravin Beck Rzikowsky aan het Weense hof. In 1927 vestigt het echtpaar Beck Rzikowsky-von Lazarini zich in Berlijn. Hetzelfde jaar brengt de gravin een bewerkte vertaling uit van *Cheiro's guide to the hand*.⁸⁶ Drie jaar later schrijft ze zelf een boek over handleeskunde. Ze onderscheidt zich van andere auteurs over dit onderwerp door verhoudingsgewijs uitgebreid op de historie van de handleeskunde in te gaan en het werk met foto's van de handen van vijftig verschillende mensen te verluchtigen. Tot de geportretteerde handen behoren die van Albert Einstein en Edith Andrae-Rathenau. Madame Sylvia heeft *Das Buch der hundert Hände* in “verehrungsvoller Freundschaft” opgedragen aan Frau Andrae, de salonière die Julius Spier in 1929 in Berlijn introduceert.⁸⁷ Van Einstein heeft de ze zelfs een groot schilderij in haar wachtkamer opgehangen. Onderaan dat portret, gedateerd en gesigneerd 1930, heeft de geleerde als opdracht “Die Seherin der ungläubige Thomas” geschreven.⁸⁸ Vermoedelijk hebben ze elkaar ontmoet via het sociale netwerk van Andrae-Rathenau.

⁸⁵ Fritz Giese, ‘Raschig, Marianne, Hand und Persönlichkeit’, *Zeitschrift für pädagogische Psychologie, experimentelle Pädagogik und jugendkundliche Forschung* 32, 1931, 374.

⁸⁶ Cheiro, *Die Handlesekunst*; Hans Liebstoeckl, ‘Das Wesen der Hand’, *Die Bühne* 4(138), 1927, 22-23.

⁸⁷ Madame Sylvia, *Das Buch der hundert Hände*, [7].

⁸⁸ Anoniem, ‘Bij de Berlijnsche profetesse! Een bezoek aan de “Pythia” van Berlijn, de helderziende schattenontdekster’ (deel 3), *Het Leven* 27(19), 1932, 602-603, 603.

Behalve privéconsulten doet de gravin aan jaarvoorspellingen⁸⁹ en verzorgt ze af en toe een openbare lezing. Ter promotie van haar boek over de ‘honderd handen’ organiseert ze een theemiddag. Tallozen uit de adelstand hebben aan haar uitnodiging gehoor gegeven.⁹⁰

Gezien het sociale milieu waarin de goed opgeleide, intelligente Beck Rzikowsky verkeert, is het bevreemdend om haar op foto's uitgedost te zien met een witte pruik en een zwartfluwelen masker (afb. 24).⁹¹ Ze lijkt hiermee afbreuk te doen aan hetgeen ze integer voor het voetlicht probeert te brengen: de handleeskunde (§ 10.5.1). Zelf is ze de overtuiging toegeedaan dat mensen haar zo niet direct als de *Komtesse* zullen herkennen.⁹²

Uiteraard wonen er niet alleen in Berlijn handlezers. In Wenen profileert de *Chirosophin* Anna von Rogalla-Rumpel zich.⁹³ De auteur van *Die Sprache der Hand*, Georg Lomer, woont en werkt jarenlang in Bad Pyrmont;⁹⁴ de auteur van *Das Wissen von der Hand*, Rudolf Engelhardt, in Wiesbaden.⁹⁵ Net als Von Kreusch, Naval en ook Raschig, dragen Lomer, Engelhardt en de hieronder besproken Ernst Issberger-Haldane (§ 9.5) bij aan de ‘verwetenschappelijking’ van

⁸⁹ Alfred Klaus, ‘Mme Sylvias Prophezeiungen für das Jahr 1930’, *Zentralblatt für Okkultismus* 23(9), 1930, 393-395; Anoniem, ‘Op bezoek bij Europa’s beroemdste clair-voyante: Zij voorspelt de naaste toekomst van Nederland’, *Rotterdamsche Courant*, 20 december 1932; Oostenrijkschen correspondent, ‘Oostenrijksche vraagstukken: De moderne pythia van Weenen’, *De Tijd*, 29 januari 1933. Onder redactie van F.R. Liesche verscheen in 1936 *Sylvia: Trance-Gesichte über die politische, religiöse und wirtschaftliche Zukunft der Welt* dat haar voorspellingen van de afgelopen jaren bevat.

⁹⁰ Tussen de hondervijftig genodigden voor de op 23 januari 1931 gehouden “großen Vortragstee” in Hotel Adlon in Berlijn bevonden zich prinses Djavidan Hanum (1877–1968) en haar zus Thea Ronay, Marie gravin von Redern-Lichnowsky (1861–1933), de schrijfster Helene von Nostitz-Wallwitz (1878–1944), Gertrud barones von Puttkamer-Günther (1881–1944; schrijfster onder de naam Marie Madeleine), Hans baron Hasso von Veltheim, de ornitoloog Arnold baron von Vietinghoff-Riesch (1895–1962), de gynaecoloog Günther von Wolff (1893–1958) en Edith Andreae-Rathenau (Anoniem, ‘Welt und Stadt’, *Wiener Salonblatt* 62(4), 1931, 1-6, 2; vergelijk Madame Sylvia, *Das Buch der hundert Hände*, 64-65, afb. 55).

⁹¹ Zie de foto's met bijschriften in *Die Bühne* 6(230), 1929, 46; *Das Kriminal Magazin* 3(25), 1931, 1265; *Der Querschnitt* 12(12), 1932; *Het Leven* 27(17), 1932, 533, 534; *Het Leven* 27(18), 1932, 564 [afb. 19]; *Wiener Magazin* 7(6), 1933, 85. Vergelijk Lisbeth Dill, ‘Ein Tee bei Madame Sylvia’, *Hamburger Nachrichten*, 15 januari 1930.

⁹² Anoniem, ‘Bij de Berlijnsche profetesse!’ (deel 1), *Het Leven* 27(17), 1932, 533-535, 533.

⁹³ Ada Oller, ‘Zeige mir deine Hand... Gespräch mit der Chirosophin Frau Anny v. Rogalla’, *Wiener Bilder* 38(16), 1933, 25; *Id.*, ‘Linien des Lebens’, *Wiener Magazin* 8(1), 1934, 50-53. In augustus 1931 verzorgde Anna Rogalla-Rumpel (o. 1969) samen met “die bekannte Chiromantin Madame Sylvia” in Wenen een voordrachtsavond over handlezen (aankondiging in het *Neues Wiener Tagblatt*, 23 augustus 1931).

⁹⁴ Lomer, *Die Sprache der Hand*; *Id.*, ‘Vom Wesen der Hand’, in: Leo Saltator (redactie), *Prophetischer Kalender für das Jahr deutscher Notwende 1927*, Wolfenbüttel: Verlag der Freude, 1926, 87-90. De zenuwarts en occultist Georg Heinrich Lomer (Loosten, 12 september 1877 – 11 maart 1957), eerst betrokken bij de theosofie en later de ariosofie, legde vanaf het begin van de twintigste eeuw grote belangstelling aan de dag voor de astrologie, grafologie en alternatieve heilmethoden. Hij schreef regelmatig over deze onderwerpen.

⁹⁵ Rudolf Engelhardt (Leipzig, 12 augustus 1894 – Bingen am Rhein, 12 december 1990) was een leerling van de vrijmetselaar, astroloog en pendeldeskundige Friedrich H.A. (Frank) Glahn (1865–1941) en werkte met hem in Wiesbaden in de jaren twintig en dertig. In 1937 vestigde Engelhardt zich in Bingen, alwaar hij op latere leeftijd zich aan de geschiedenis van de stad wijdde (Werner Lauter, ‘Rudolf Engelhardt: Ein verdienstvoller Heimatforscher’, *Binger Annalen, Menschen der Heimat* 9, 1975, 23-24, URL http://www.heimatfreund.juergen-koerner.de/htm/aa_fre.htm, bezocht 8 oktober 2018). In 1987 werd zijn boek over handlezen herdrukt.

de handleeskunde. De *Heilpraktiker* Engelhardt doet dit door het handlezen te verbinden aan de astrologie. Hij meent zo met een grotere precisie handen te kunnen duiden. In zijn reeds met kerst 1929 geschreven voorwoord (het boek verschijnt in 1932) legt hij uit zich te concentreren op het karakterologische en medisch-diagnostische aspect van het handlezen en hij beweert bij alle “Voraussage” weg te blijven.⁹⁶

9.4 Sommige handlezers zijn beschuldigd van bedrieglijke praktijken

Ondanks de populariteit van handlezers, mediums, astrologen, wichelroedeloers, grafologen en zo meer, leeft er in Duitsland alom scepsis met betrekking tot zulke praktijken. Dat is niet onterecht, ook niet ten aanzien van handlezers. Lang niet iedereen die handen bestudeert heeft integere bedoelingen en is betrouwbaar. Om dit gevarieerde veld verder in kaart te brengen worden nog vijf handlezers voor het voetlicht gebracht: Johann Ciocki, Else Günther-Geffers, Erik Jan Hanussen, Terfren Laila en Josef Ranald.

9.4.1 Johann Ciocki is in een rechtszaak vrijgesproken

Met de mededeling “Mein Beruf war Mechaniker” begint de bebaarde grijsaard Johann Ciocki (ca. 1855 – overleden na 1924) het voorwoord van zijn leerboek over de kunst om in de lijnen van de hand verleden, heden en toekomst te zien (afb. 25).⁹⁷ De voorzienigheid wilde, aldus Ciocki, dat hij als achtentwintigjarige door een oude schaapsherder in de ‘geheimnissen’ van de handpalm werd ingewijd.⁹⁸ Pas veel later is Ciocki, die uit Neurenberg komt, bij beken-den de lijnen en tekens in de hand gaan duiden. Wanneer hij geen betekenis aan een waarneming kan verbinden, vraagt hij de eigenaar van dat paar handen wat in een bepaald jaar is voorgevallen, want aan de ‘onduidbare’ lijntjes of tekentjes kan hij wel een levensjaar verbinden. Langs deze ‘empirische’ weg, die met onderbrekingen gepaard gaat, groeit Ciocki’s kennis van de handleeskunde. Drie decenia later en niet meer in staat zijn beroep als monteur uit te oefenen, besluit Ciocki zich permanent aan het lezen van handen te gaan wijden. Voor het eerst in zijn leven slaat hij een boek over het onderwerp open. Net als elke andere wetenschap

⁹⁶ Engelhardt, *Das Wissen von der Hand*, 15. Er is geen eerdere uitgave van Engelhardts boek bekend. Wel gaf hij aan een bijdrage over handen in combinatie met astrologie te hebben geleverd aan de derde druk, uitgegeven in 1930, van Frank Glahns *Systematische Deutung und Erklärung des Geburtshoroskops* (Engelhardt, *Das Wissen von der Hand*, 40).

⁹⁷ Johann Ciocki, *Schicksalsgeheimnisse: Lehrbuch der Chiromantie, oder der Kunst aus den Linien der eigenen Hand Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft zu erkennen*, Dresden: Rudolph’sche Verlagsbuchhandlung, 1924 (tweede druk, 97 pp.), 5. Het jaartal van de eerste druk is onbekend. In 1936 verscheen de vierde, door Andree Massoll bewerkte uitgave, bij dezelfde uitgeverij onder de titel *Hände Sprechen: Kurzes Lehrbuch der Chiromantie* (120 pp.). Hiervan kwamen herdrukken in 1938, 1941 en 1960 en een Sloveense vertaling: *Ruky hovoria* (1991).

⁹⁸ *Ibidem*: “Der Zufall, richtig gesagt die Vorsehung, wenn ich es so nennen kann, wollte es, daß ich in meinem 28. Lebensjahre von einem alten Schäfer in die Geheimnisse der Handliniendeutung eingeweiht wurde.”

dient het handlezen geleerd te worden, is Giocki's overtuiging, waarbij "eine gewisse, ich möchte sagen, mediale Veranlagung" een voorwaarde is om er succes mee te kunnen boeken.⁹⁹

Nog eens vier jaar later begint hij op aandringen van bekenden spreekuur te houden. Handlezen wordt in Neurenberg echter als strafbaar gezien. In het voorjaar van 1918 wordt een rechtszaak tegen Ciocki aangespannen wegens het uitoefenen van de handlijnduiding. Het lot is hem gunstig gezind: hij wordt vrijgesproken. De rechter moet toegeven dat Giocki via de handen correcte informatie weet te verkrijgen.¹⁰⁰

9.4.2 Else Günther-Geffers krijgt faam als gevolg van een rechtszaak

De tweede handlezende tijdgenoot van Julius Spier die met een rechtszaak, meerdere zelfs, wordt geconfronteerd, is Elsbeth Helen Charlotte (Else) Günther-Geffers (Gumbinnen, 11 juli 1871 – overleden na 1932). Als jong meisje doet Else, fel en gevoelig van aard, uitspraken die haar moeder niet van een kind verwacht en zeker niet begrijpt. Buitengewone gevoeligheid valt in Else's jeugd ook op. Ze is door een rondtrekkende hypnotiseur tijdens diens optreden als proefpersoon uitgezocht en in een ongewoon diepe hypnose beland waar ze met moeite is uitgekomen.¹⁰¹

Günther-Geffers' gave om vrij gemakkelijk in trance te raken brengt haar ertoe na de Eerste Wereldoorlog, wanneer haar man zijn bron van inkomsten is verloren, als medium te gaan werken. Vanaf 1921 opereert ze als *Kriminaltelepathin*: haar expertise wordt ingeschakeld ter opheldering van criminele zaken. Zij is er – naar men gelooft – zo goed in, dat ze de bijnaam 'de sybille van Memelland' krijgt.¹⁰²

⁹⁹ Ciocki, *Schicksalsgeheimnisse*, 7.

¹⁰⁰ Ciocki, *Schicksalsgeheimnisse*, 6. Ciocki verwijst in zijn voorwoord naar een boekje van Joseph Böhm. Daar valt alleen te lezen: "Man sei daher vorläufig im Urteilsspruch vorsichtig und nehme nach eingehender Prüfung den streng objektiven Standpunkt ein, auf den sich z.B. in einer Sache wegen Handliniendeutung und Wahrsagen die Strafkammer des Kgl. Landgerichtes Nürnberg bei der Hauptverhandlung im Mai 1918 gestellt hat. W a h r h e i t und Gerechtigkeit bleibt stets der oberste Leitsatz der Justiz" (Joseph Böhm, *Das scheinbare Geheimnis geistiger und seelischer Fernwirkung im Leben und nach dem Tode: Im Lichte neuer Forschungen besprochen*, Leipzig: Oswald Mutze, 1918, 80-81).

¹⁰¹ Otto Seeling, 'Die Hellseherin Günther-Geffers', *Zeitschrift für Parapsychologie* 5(3), 1930, 203-205, 203-204: "Der erste hypnotische Versuch wurde mit ihr gemacht, als sie 14½ Jahr alt war. Während der mit ihr veranstalteten Experimente trat die erste Menstruation ein. Es handelte sich um einen wandernden Hypnotiseur, wie sie damals trotz des schon bestehenden Verbotes in größerer Zahl Deutschland bereisten. Dieser Experimentator holte sich seine Medien aus dem Saale auf die Bühne. Unter den ausgesuchten Personen befand sich auch Fräulein Geffers, die auf Anhieb in echte, tiefe Somnambulhypnose gefallen sein soll. Die Hypnose verlief unnormaal; denn es 'riß' der Rapport und das junge Medium verfiel in den Zustand der Lethargie. Zu Hause angekommen, fühlte sie sich nicht wohl, sondern 'heulte'."

¹⁰² Seeling, 'Die Hellseherin Günther-Geffers', 204; Anoniem, 'Helderziende als detective: Interessant proces in Oost-Pruisen', *De Telegraaf*, 4 mei 1928. Memelland is het gebied in Oost-Pruisen ten noorden van de rivier de Memel dat grenst aan Litouwen.

Naast het trancemediumschap beoefent Günther-Geffers een helderziende vorm van handlezen. In die hoedanigheid is ze een *Chiropathin*, meent ze.¹⁰³ Tijdens een handleesconsult maakt ze fysiek contact met de hand (ze gebruikt de hand als inductor) en brengt ze zichzelf in een visionaire waaktoestand, een bewustzijnstoestand tussen waken en slapen in (afb. 26). In die helderziende toestand ziet ze soms de botstructuur van de hand en krijgt ze indrukken uit het leven van de persoon van wie de hand is. Als dramatisch voorbeeld vertelt Günther-Geffers over de keer dat ze bij een jongeman gewaar werd dat hij recent weduwnaar was geworden en dat hij de moordenaar was van zijn vrouw. Ze confronteerde de man hiermee. Hij was in verkeerde kringen beland en verslaafd geraakt aan cocaïne, klonk onmiddellijk de biecht. Zo was hij een gemakkelijke prooi voor uitbuiters geworden. Te goeder trouw had hij een vrouw uit dat milieu getrouwd. Acht dagen na het huwelijk had hij zijn kersverse eega met een van zijn vrienden in “einer unzweideutigen Situation” aangetroffen.¹⁰⁴ Geschokt had hij zijn revolver getrokken en schoten gelost. Frau Günther-Geffers vertelt dat ze ter plekke besloot om haar cliënt niet bij de politie aan te geven.

Zelf is Günther-Geffers begin 1927 beschuldigd van oplichting. Tientallen getuigen zijn gehoord. De uitslag: vrijspraak. Een jaar later krijgt deze zaak een vervolg. De vrijspraak wil niet zeggen dat men overtuigd is van Else Günther-Geffers paranormale vermogens. Ter voorbereiding op het nieuwe proces voert dr. Otto Seeling (1876-1931) een paar ‘experimenten’ met haar uit om haar te testen op helderziendheid. In een hiervan stelt Seeling Günther-Geffers’ handleeskundige vaardigheid op de proef. Seeling toont de *Chiropatin*, op haar verzoek, eerst de rug van zijn handen, daarna komt de binnenzijde aan de beurt. Seeling is bepaald niet onder de indruk van de helderziende handlezing. Hetgeen Frau Günther-Geffers hem mededeelt kan “ebensogut auf scharfe Beobachtung wie auf intuitive Einfühlung zurückgeführt werden”.¹⁰⁵ De uitkomst van de andere testen is even teleurstellend.

De pers volgt het proces in Insterberg tegen de ‘sybille van Memelland’ op de voet.¹⁰⁶ Tijdens de rechtszaak raakt ze *en plein public* in trance en wordt ze ondervraagd over een diefstal. Ofschoon niet iedereen overtuigd is van haar gaven, maakt Günther-Geffers genoeg indruk om opnieuw te worden vrijgesproken.

¹⁰³ Else Günther-Geffers, ‘Hellsehen durch die Hand’, *Scherl’s Magazin* 4(9), 1928, 1002-1006, 1004: “Ich selbst glaube, daß ich eine *Ch i r o p a t h i n* bin, d.h. ich fühle die Hand, ihre besondere Bedeutung und ihr Schicksal. Ich sehe nämlich durch die menschliche Hand d a s S k e l e t t d e r H a n d. Aus dem Skelett heraus entwickeln sich bei mir seherisch die Vorgänge aus dem Leben der betreffenden Person.” N.B. Op basis van een foto van haar rechter handpalm is van Günther-Geffers zelf ook een handanalyse gemaakt. Haar zou een “schmerzlose” dood te wachten staan, “als ein Einschlafen nach reichlich vollbrachtem Leben” (Reissinger, *Die Hand*, 23).

¹⁰⁴ Günther-Geffers, ‘Hellsehen durch die Hand’, 1005.

¹⁰⁵ Seeling, ‘Die Hellseherin Frau Günther-Geffers’, 205.

¹⁰⁶ Anoniem, ‘Betrugsprozeß Günther-Geffers in Insterburg’, *Zeitschrift für Parapsychologie* 2(6), 1927, 366-367; Willy K. Jaschke, ‘Die freigesprochene Hellseherin: Der Hellseherprozeß zu Insterburg’, *Das Wunder* 3, 1929, 94-95. Recent heeft de zaak Else Günther-Geffers opnieuw aandacht gekregen, zie onder meer Treitel, *A Science for the Soul*, 146-147; Wolfram, ‘The criminological construction of female mediumship in early twentieth-century Germany’, 337-338.

De publiciteit rondom de rechtszaak brengt haar (inter)nationale bekendheid. Zo verkrijgt ze de rol als helderziende in de horrorfilm *Somnambul* (1929) van Adolf Trotz, de regisseur die eerder met Margret Naval werkte. Eind 1930 of begin 1931 klaagt wederom iemand Else Günther-Geffers aan, ditmaal wegens smaad.¹⁰⁷ Opnieuw wordt ze vrijgesproken. Daarna verdwijnt ze uit beeld.

9.4.3 Erik Jan Hanussen bewijst zijn kunnen tijdens een rechtszaak

De in de buurt van Wenen geboren Hermann Steinschneider (Wenen, 2 juni 1889 – Berlijn, 25 maart 1933) is een actieve duizendpoot. Als hypnotiseur, telepaath, helderziende, acteur, militair, wichelroedeloper en schrijver zoekt hij immer de publiciteit. Onder de naam Erik Jan Hanussen bouwt hij een roemruchte reputatie op. Een en ander leidt tot een grote rechtszaak in Leitmeritz, waarin hem ten laste wordt gelegd dat hij mensen geld aftroggelt onder het mom van waarzeggerij. Het proces duurt maandenlang en krijgt nog veel meer publiciteit dan de zaak uit 1928 tegen Else Günther-Geffers. Uiteindelijk wint Hanussen, doordat hij in de rechtszaal verschillende experimenten, opgezet om zijn paranormale vermogens te beoordelen, glansrijk doorstaat.¹⁰⁸

Na het Leitmeritzproces in de zomer van 1930, vestigt Hanussen zich in Berlijn. De handleeskunde heeft hij dan al lang in zijn arsenaal van occulte vaardigheden opgenomen. Zijn autobiografie, geschreven na het proces, geeft hij de titel *Meine Lebenslinie* mee – voor handlezers een verwijzing naar de levenslijn, een van de drie belangrijkste lijnen in de palm van de hand.¹⁰⁹ Tijdens het proces beweert Hanussen dat hij het handlezen een waardevol middel te vinden, maar voegt daar cryptisch aan toe dat een handlezer zich er niet op kan verlaten “denn sie sei nur eine telepathische Komponente”.¹¹⁰ Vermoedelijk vaart Hanussen, wanneer hij handen leest, op een schat aan mensenkennis, *cold reading* en lucide ingevingen.¹¹¹ Verder is het handlezen door hem als ‘lokmiddel’ ingezet voor zijn in 1931 gelanceerde blad *Die andere Welt*. Het tijdschrift beoogt een rubriek ‘Chyromantie’ op te nemen en biedt nieuwe abonnees een gratis handlijnanalyse aan.¹¹² Het enige wat men bij de aanmelding als abonnee behoeft

¹⁰⁷ Anoniem, ‘Die Hellseherin Günther-Geffers wieder vor Gericht: Sie beschuldigt im Trancezustand einen Arbeiter grundlos des Einbrechsdiebstahls’, *Neues Wiener Journal*, 18 juni 1931.

¹⁰⁸ Wilfried Kugel, *Hanussen: Die wahre Geschichte des Hermann Steinschneider*, Düsseldorf: Grupello Verlag, 1998, 101-124; Mel Gordon, *Erik Jan Hanussen: Hilter's Jewish clairvoyant*, Los Angeles: Feral House, 2001, 153-175; Magida, *The Nazi séance*, 90-98.

¹⁰⁹ Erik Jan Hanussen, *Mein Lebenslinie*, Berlin: Universitas, 1930.

¹¹⁰ Anoniem, ‘Der neue Prozeß Hanussen’, *Prager Tagblatt*, 23 mei 1930: “Hanussen sagt, daß er die Handlese-kunst für ein sehr wertvolles Mittel halte, daß man sich aber durchaus nicht auf sie verlassen könne, denn sie sei nur eine telepathische Komponente.”

¹¹¹ [Leopold] Thoma, ‘Lässt sich Hellsehen lernen? Experimenten mit Erik Jan Hanussen’, *Scherl's Magazin* (6-8), 1930, 792-795, 794; Anoniem, ‘Der neue Prozeß Hanussen’, *Prager Tagblatt*, 23 mei 1930; Magida, *The Nazi séance*, 91, 94, 147.

¹¹² Anoniem [Erik Jan Hanussen?], ‘Schick mir deine Hand’, *Die andere Welt* 1(1), 1931, 44; *Id.* [Erik Jan Hanussen of Ernst Issberger-Haldane?], ‘Schick mir deine Hand: Deutungen’, *Die andere Welt* 1(2), 1932, 64-68.

te doen, is een afdruk van de handen op te sturen naar de redactie. De analyse zal per post worden toegezonden.

De oprichting van *Die andere Welt* hangt samen met een ander doel dat Hanussen voor ogen heeft. Hij heeft het plan opgevat om een School voor Occultisme te stichten. Vooruitlopend op dit project, schrijft Hanussen enkele lessen op grond waarvan mensen hun eigen buitengewone aanleg zouden kunnen ontwikkelen. Deze leerstof is in *Die andere Welt* gepubliceerd. De eerste les behandelt hypnose, de tweede het handlezen. Hanussen introduceert daarin de 'chirometer' (afb. 27).¹¹³ Dit is een sjabloon dat op een handpalm moet worden gelegd, waardoor het gemakkelijker zou zijn bepaalde tekens te herkennen en te duiden. Het gebruik van de handmeter zou iedereen in de gelegenheid stellen om binnen vijf minuten chiromant te worden. Deze en vergelijkbare claims zijn zo extreem dat een criticaster aan twee zinnen genoeg heeft om Hanussens handlezerij te beschrijven en in het belachelijke te trekken:

Hanussen hat in seiner Zeitschrift sich anheischig gemacht, seine Leser in 5 Minuten zu Chiromanten auszubilden, und konstruierte für das Handlinienlesen auch ein Chirometer. Er will auf diesem Weg Nervenleiden, Infektionskrankheiten, Herz-, Gallen-, Leber- und Nierenleiden erkennen und behauptet, er erziele 98–100% Treffer!¹¹⁴

Dergelijke kritiek zal de indertijd puissant rijke Hanussen niet hebben gedeerd. Hij verbergt zijn Joodse identiteit, organiseert orgieën en gokgelegenheden waar hoge nazi-officieren welkom zijn. De afbetaling van grote gokschulden in ruil voor schuldbekentenissen geven Hanussen een zekere macht over enkele vooraanstaande nazi's. Maanden voordat Adolf Hitler aan de macht komt, trekt Hanussen Hitlers horoscoop en voorspelt diens victorie. Op 25 maart 1933 komt er een onverwacht einde aan de dubieuze optredens van Hermann Steinschneider alias Erik Jan Hanussen. Nazi's die hem als een bedreiging zien, hebben hem vermoord.

Vrij snel daarna verschijnt er een artikel over de vraag of Hanussens dood in zijn sterren of handlijnen heeft gestaan.¹¹⁵ Ook ontstaat de legende dat Hanussen Hitlers Joodse astroloog is geweest. Er wordt zelfs beweerd dat hij de hand van de aanstaande dictator zou hebben gelezen. Hier is geen bewijs voor.¹¹⁶ Wel is er een aanwijzing dat Hitler zich door handen liet leiden. Wanneer de *Führer* iemand voor het eerst ontmoette, zou hij goed hebben gelet op

¹¹³ Erik Jan Hanussen, 'Sie können Handlesen: In fünf Minuten Chiromant', *Die andere Welt* 1(2), 1932, 61-64; Kugel, *Hanussen*, 170-171.

¹¹⁴ Wilhelm Weygandt, 'Der Okkultismus, seine Grundlagen und Gefahren', *Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie* 166(1), 1939, 453-496, 489.

¹¹⁵ Georg Sellnick, 'Stand der Tod des berühmten Hellsehers Hanussen in den Sternen u. in seinen Handlinien?', *Neues Deutschland* 3(ca. 12), 1933 (gezien bij de bijschrijving van een aantal van deze kranten op website voor de verkoop van tweedehands boeken, URL <https://www.zvab.com>, geraadpleegd op 31 december 2018).

¹¹⁶ Magida, *The Nazi séance*, 164: "Hanussen then read Hitler's horoscope and his palm." Magida's verwijzing naar François Lassange, 'Le prophète assassiné: La vie et la mort d'Éric Jan Hanussen, devin, juif et nazi', *Vu* 8(278), 1933, 1063-1064, 1064, is wat betreft het handlezen incorrect. Over de claim van Josef Ranald dat hij Hitlers handen las, zie § 9.4.5 en afb. 29.

de verhouding tussen de lengte en breedte van iemands palm en vingers, de vorm van de nagels en de botstructuur (knokkels). Generaals en diplomaten vroegen zich vaak verwonderd af waarom de *Führer* een conversatie hartelijk was begonnen, dan koel en ijzig was geworden en vervolgens abrupt was weglopen. Pas naderhand ontdekten deze mannen dat hun handen Hitler niet hadden aangestaan.¹¹⁷

9.4.4 *Terfren Laila wordt door de politie gezocht*

Net als Hanussen exploiteert Terfren Laila het in de mode geraakte handlezen. Op uitnodiging van een politicus arriveert de zieneres medio september 1930 vanuit Parijs in Berlijn (afb. 28).¹¹⁸ Er is haar gevraagd of zij bij een politieke conferentie haar licht op de toekomst van Duitsland wil laten schijnen. Terfren Laila zou kredietwaardige getuigschriften bezitten, waaronder van Benito Mussolini, over wie ze het al dan niet verzonnen verhaal in de wereld heeft gebracht dat ze hem op jonge leeftijd de handen heeft gelezen, en toen voorspelde dat hij de heerser van zijn vaderland zou worden.¹¹⁹

Gaandeweg houdt de goede reputatie van de handlezeres en helderziende niet geheel stand. In plaats van een dame van Indiase origine, zoals ze zich voordoet, komt de knappe, innemende Terfren Laila – alias Professor Laila, prinses Leila Hanuma, Terfren Laila Hanum, fakir Laila Hanoum en Madame Laila – uit Kattowitz, Polen.¹²⁰ Haar echte naam is Else Fränkel

¹¹⁷ Magida, *The Nazi séance*, 111. Magida's bron is Frederick C. Oechsner (1902–1992), die in 1942 schreef: "Among the books in Hitler's library is one volume covering a field in which he has always shown particular interest: namely, the study of hands, including those of as many famous people throughout the ages as could be procured" (Frederick Oechsner, 'From *This is the enemy*', in: Timothy W. Ryback, *Hitler's private library: The books that shaped his life*, New York: Alfred A. Knopf, 2008, 235-239, 238). Vermoedelijk is het betreffende boek over handen Koelsch, *Hände und was sie sagen* (1929), of Voigt, *Hände*, (1929, herdruk in 1931). Beide zijn voorlopers op Raschigs *Hand und Persönlichkeit* (1931) en Madame Sylvia's *Das Buch der hundert Hände* (1931).

¹¹⁸ Anoniem, 'Deutschland und die Hellseherin?', *Arbeiter-Zeitung* (Wenen), 20 september 1930; *Id.*, 'Humor in ernsten Stunden: Eine Hellseherin soll helfen', *Hamburger Nachrichten*, 18 september 1930; foto in de *Leeuwarder Courant*, 22 september 1930, en de *Delftsche Courant*, 26 september 1930; Anoniem, 'De helderziende Terfren Laila', *Algemeen Handelsblad*, 23 september 1930.

¹¹⁹ Alo., "'Sie werden der Herrscher Ihres Vaterlandes werden...': Frau Laila weissagt Mussolini seine Karriere', *Wiener Montagblatt*, 22 september 1930: "'Zeit Jahren bin ich auch mit Mussolini befreundet', erzählt Frau Laila weiter. 'Das erstemal traf ich den Duce als a r m s e l i g e n H a n d w e r c k s b u r s c h e n in der Schweiz zwischen zwei Gendarmen. Er sollte über die Grenze verwiesen werden. Ich war im Wagen, stieg aus, weil mich der Mann irgendwie faszinierte. Ich bat ihn, mir seine Hand zu reichen und las dann das Schicksal kommenden Diktators aus deren Linien. 'S i e w e r d e n d e r H e r r s c h e r I h r e s V a t e r l a n d e s w e r d e n und auch noch andere Länder and sich reitzen', sagte ich ihm. Er aber lächelte sehr skeptisch und bat mich schließlich um ein Bild mit Unterschrift als Andenken. Die Sache mit Mussolini will ich Ihnen nicht weiter erzählen, sie hat noch eine Pointe: Nach vielen Jahren – ich bin in Rom – kommt ein faschistischer Soldat zu mir und reicht mir die Hand. Ich sehe die Hand und sage: M u s s o l i n i ! E s w a r a l l e s e i n g e t r o f f e n .'"

¹²⁰ Anoniem, 'Wat 1928 brengen zal! Voorspellingen van de wereldberoemde vrouwelijke fakir Laila Hanoum', *Het Leven* 22(53), 1927, 1690; *Id.*, 'Terfren Laila', *Hamburger Nachrichten*, 2 december 1928; Erik Kronberg, 'Propheten der Gegenwart', *Wiener Magazin* 7(6), 1933, 81-85, 81, 84; Anoniem, 'Ontmoeting met een

(1893 – overleden na 1965) en ze is getrouwd met een Jood. Frau Fränkel blijkt met de noorderzon vertrokken wanneer de politie haar eind 1930 zoekt in Berlijn.¹²¹

9.4.5 Josef Ranald fabriceert handafdrukken van Mussolini en Hitler

Nog een persoon die de handleeskunde uitbaat, is de als Josef Zinker in de Oekraïne geboren Josef Ranald (1902–1956). Ranald is in 1922 naar New York getogen, is journalist geworden en reist als buitenlandcorrespondent tussen 1928 en 1932 meermaals naar Europa.¹²² Daar maakt hij kennis met de handleeskunde. Geïnspireerd schrijft Ranald in november 1931 in een Amerikaanse krant een serie bijdragen over de handen van bekende mensen.¹²³ Zo steekt het in Duitsland in zwang zijnde handlezen de oceaan over, ruim voordat het dit doet via Spiers leerlingen Margaret Mamlok en Kate Marcus (§ 11.2.5-6).

Ranalds reeks ‘Mensen en hun handen’ leidt tot de bundel *Masters of destiny* (1932). Dit boek begint met een korte, algemene introductie over de handleeskunde bestaande uit de opsomming van D’Arpentigny’s zeven handtypen, zeven in de palm voorkomende lijnen en een schematische tekening van een handpalm. Daarna volgen vijfenzeventig persoonsbeschrijvingen van bekende wereldburgers, onder wie koning Albert van België, Charles Chaplin, Winston Churchill, Marie Curie, Marlene Dietrich, Thomas A. Edison, Albert Einstein, Henry Ford, Sigmund Freud, Mohandas K. Gandhi, Greta Garbo, Maxim Gorky, Adolf Hitler, Charles A. Lindbergh, Mata Hari, Benito Mussolini, paus Pius XI, Franklin D. Roosevelt, Joseph Stalin, Rabindranath Tagore, Arturo Toscanini, Leon Trotsky, de prins van Wales en H.G. Wells. Elke beschrijving gaat vergezeld van een portrettekening van de persoon en een schematische tekening van de linkerhandpalm, waarin voor de betreffende persoon enkele karakteristieke handlijnen zijn aangegeven. In hooguit twee of drie zinnen wordt uitleg gegeven over iedere hand.

Het is uiterst onwaarschijnlijk dat Ranald al deze mensen persoonlijk heeft ontmoet. Vermoedelijk verlaat Ranald zich op berichten over beroemdheden in het nieuws en combineert hij een en ander met wat hij over hen heeft gevonden bij de handlezers Marianne Raschig, Madame Sylvia, Cheiro, William Benham, Hanussen en Terfren Laila. Niemand in de Verenigde Staten lijkt Ranald erop aan te spreken dat het wel heel bijzonder is dat zo’n illuster gezelschap hem de handen heeft getoond. Zonder problemen kan Ranald dan ook zijn handleeskundige werk uitbouwen. In 1938 acht hij de tijd rijp voor een tweede boek dat de beginselen van de

wereldberoemde helderziende: Mevrouw Terfren Laila op Curaçao’, *De West*, 10 november 1937; Anoniem, ‘Seeress sees American Jews coming to Israel en masse’, *Jewish Post* (Indianapolis), 17 december 1965; Gordon, *Erik Jan Hanussen*, 139; Kugel, *Hanussen*, 79-80; Eddy Portnoy, ‘“I swear on the Mezuzah that I am a Brahmin!”: More pre-war Jewish psychics’, *Guilt & Pleasure* 3, 2006, 61-67, 61, 63.

¹²¹ V.O., ‘Wat ons te wachten staat’, *Algemeen Handelsblad*, 30 december 1930.

¹²² Emailwisseling van AN met Caroline Ranald Curvan, maart 2017.

¹²³ [Josef Ranald], ‘Ranald’, *The Taylor Daily Press*, 8 november 1931. Het stuk is het voorwoord op de serie ‘Hands of Destiny’. Daarin claimt Ranald de handen van Walther Rathenau te hebben gelezen en hem twee weken voor diens moord te hebben gewaarschuwd voor op handen zijnd gevaar.

handleeskunde uitgebreider uitlegt dan zijn eerste boek. Ditmaal tuigt hij zijn verhaal op met handafdrukken van Mussolini en Hitler.¹²⁴ In 1941 durft Ranald het aan – terwijl hij als hand-lezer overal lezingen verzorgt en consulten geeft – een film te maken. In een van de scènes toont Ranald zelfs een foto waarop hij samen met Hitler staat afgebeeld (afb. 29)!¹²⁵ Verder brengt hij het verhaal de wereld in dat Rudolf Hess hem heeft geraadpleegd.¹²⁶ Het contact met Hess, dat net als Ranalds contact met Hitler via Hanussen zou zijn verlopen,¹²⁷ is een nieuwe loot aan de tak van verzinsels. Het maakt Ranald, om in de woorden van Andrew Fitzherbert te spreken, een “most blatant charlatan”.¹²⁸

Wat de journalist drijft om handafdrukken van Hitler en Mussolini te fabriceren, is in nevelen gehuld. Evenmin is duidelijk of alles wat hij over handlezen de wereld inbrengt frauduleus is. In elk geval zijn er tegenwoordig af en toe mensen die geloven dat Ranald Hitler werkelijk heeft ontmoet en zijn handafdrukken heeft gemaakt.¹²⁹

9.5 En er is de chirosoof Ernst Issberner-Haldane

9.5.1 Issberner-Haldane is in 1925 de bekendste handlezer van Berlijn

¹²⁴ Josef Ranald, *How to know people by their hands*, New York: Modern Age Books, 1938, 123-127. De afdruk van Mussolini's hand is eerder in de pers verschenen, want de afbeelding en bijbehorende tekst is overgenomen door een Nederlandse en daarna Nederlands-Indische krant (Josef Ranab [sic], 'De handlijnen van Mussolini en Negus: Nog twee jaar macht voor Mussolini', *Soerabaijisch Handelsblad*, 10 oktober 1935). Het Italiaanse ministerie van Propaganda verwees Ranalds voorspelling over wat Mussolini te wachten zou staan prompt naar het rijk der fabelen (Onzen specialen correspondent, 'Liet Mussolini zich de hand lezen? Italië spreekt het tegen', *De Tijd*, 12 oktober 1935).

¹²⁵ *Hands of destiny* (1941), Paramount. Een langere versie van deze film verscheen in 1954.

¹²⁶ Pat McGrady, 'Palmist says Hess was a sucker but still the sanest of Nazi chiefs', *Sarasota Herald-Tribune*, 14 mei 1941.

¹²⁷ Our London Correspondent, 'Violent end for Hitler next year predicted', *The World's News*, 29 mei 1943: "Hanussen, Hitler's astrologer, introduced me [Josef Ranald] to the Fuehrer as an old war comrade who had gained worldwide fame for his uncanny ability to read hands."

¹²⁸ Fitzherbert, *The palmist's companion*, 160. Fitzherbert trekt deze conclusie op grond van het boek *Hands of destiny* (1935) dat Ranald publiceerde en waarin hij regelrecht uit Cheiro's werk en mindere mate van dat van William Benham kopieerde.

¹²⁹ In augustus 2010 discussieerden verschillende handlezers in een online forum over Hitlers handafdruk in het boek van Ranald. Sommigen waren overtuigd dat de afdruk niet van Hitler was, anderen twijfelden (Martijn van Mensvoort et al., 'IV – The hand of Hitler', *Modern hand reading forum*, 24 augustus 2010, URL <http://www.modernhandreadingforum.com/t123-iv-the-hand-of-hitler>; Rebecca Onion, 'Handprints of Hitler, Mussolini, and FDR, analyzed by a palm reader in 1938', *The Vault*, 30 maart 2015, URL http://www.slate.com/blogs/the_vault/2015/03/30/history_of_palm_reading_josef_ranald_s_analysis_of_fdr_hitler_and_mussolini.html; Amanda Macias, 'On the eve of World War II, a palm reader shared his insights into Hitler's behavior and future', *Business Insider*, 31 maart 2015, URL <http://www.businessinsider.com/hitlers-palm-reading-2015-3> (de drie sites zijn geraadpleegd op 10 april 2017).

In aanvulling op de bovengenoemde personen is de man die vanwege zijn invloed op de ontwikkelingen van handleeskunde in Duitsland absoluut genoemd moet worden Ernst Issberner (Kolberg, 11 juni 1886 – Frankfurt am Main, ca. 20 december 1966), die Haldane aan zijn achternaam heeft toegevoegd. Issberner-Haldane is de auteur van *Wissenschaftliche Handlese-kunst: Chirosophie* dat onder een andere titel voor het eerst in 1921 verschijnt en talloze malen, in gewijzigde edities, tot aan het eind van de twintigste eeuw is herdrukt.¹³⁰ Drie vergelijkbare boeken over handen volgen respectievelijk in 1925, 1928 en 1931,¹³¹ naast een uitklapbare *Tafel der Nageldiagnose*,¹³² zijn autobiografie *Der Chiromant*,¹³³ en meerdere artikelen.¹³⁴ Gedurende enkele jaren is er zelfs een maandelijks nieuwsbrief, *Die Chiromantie*. Dit

¹³⁰ Ernst Issberner-Haldane, *Lehr- und Handbuch der wissenschaftlichen Handlesekunst auf Grund alter und neuer Quellen, langjähriger eigener Studien und Erfahrungen im In- und Auslande*, Berlin: Karl Sigismund, 1921, (112 pp.) (*). Herziene drukken verschenen onder de titel *Wissenschaftliche Handlesekunst (Chirosophie)* in 1922 (212 pp.), 1925, 1927, 1928 (224 pp.), 1932 (240 pp.), 1958 (235 plus 48 pp.), 1962, 1978 (235 pp.), 1982 (445 pp.), 1986, 1991 (vijftiende druk). Een sterk vernieuwde uitgave kwam uit als *Die Kunst, aus der Hand zu lesen: ein Lehr- und Übungsbuch zur Persönlichkeitsanalyse*, Freiburg im Breisgau: Hermann Bauer Verlag, 1996 (zes-tiende druk; 439 pp.) (*); *ibidem*, Berlin: Ullstein, 1999 (*). Aan de allereerste uitgave gingen twee artikelen vooraf: Ernst Issberner-Haldane, 'Wissenschaftliches Handlesen' en 'Die Warnung vor Gefahren in der Hand', *Zentralblatt für Okkultismus* 14(10, 12), 1921, 461-470, 548-549.

¹³¹ Ernst Issberner-Haldane schreef meerdere boeken over occulte onderwerpen. Specifiek over de handleeskunde zijn: *Medizinische Hand- und Nageldiagnostik in Wort und Bild für Ärzte und Heilkundige*, Berlin: Karl Sigismund, 1925, (80 pp.; derde herziene druk in 1932, 117 pp.); *Was sagen mir die Handlinien?*, Berlin: Matheus Müller, 1928, (42 pp.; herdruk ca. 1935); *Lexikon der wissenschaftlichen Handlesekunst und der Berufseignungsprüfung nach der Chirosophie*, Berlin: Karl Sigismund, 1931, (80 pp.).

¹³² Issberner-Haldane's *Tafel der Nageldiagnose* is in 1922, 1923 en 1925 uitgegeven (vergelijk Ernst Issberner-Haldane, 'Vorsicht Plagiat!', *Die Chiromantie* 2(2), 1926, 5).^{Het} bestaat uit een groot, opvouwbaar vel dik papier met daarop een overzicht van de verschijningsvormen van nagels (nagels met vlekjes, strepen, ribbeltjes, een bepaalde kleur, krommingen) en de bijbehorende ziektebeelden zoals astma, geelzucht, geslachtsziekten, hartkwalen, kanker, nierproblemen, tbc, verstopping en wormen.

¹³³ Issberner-Haldane, *Der Chiromant* (1925, herziene herdruk in 1932; wederom herziene herdruk in 1936, ditmaal met fotokatren en onder de titel *Mein eigener Weg: Werdegang, Erinnerungen von Reisen und aus der Praxis eines Suchenden*). De biografie is geschreven als een *Bildungsroman*. Met achttien jaar vertrok Ernst Issberner, de vierde van vijf kinderen van een leraar in Kolberg, naar Berlijn om in de tabakshandel van een oom te gaan werken. Maar het avontuur lonkte. Daarop vertrok Ernst Issberner voor een wereldreis van drie jaar naar Australië en Zuid-Amerika (Brazilië en Peru). Uitstappen maakte hij in Genua, Colombo, Rio de Janeiro en Benares. Onderweg, zo beweerde Issberner-Haldane, ontmoette hij diverse spirituele leraren, van wie sommigen hem verder inwijdden in de handleeskunde. Issberner-Haldane heeft ongetwijfeld de reis gemaakt, maar heeft diverse gebeurtenissen en ontmoetingen sterk geromantiseerd of erbij gefantaseerd. Uit de passagierslijst blijkt Ernst Issberner als vijfentwintigjarige koopman op 9 oktober 1911 in Sydney van boord ging van het uit Bremen vertrokken stoomschip *Zieten*. Zie de Passenger Arrivals Index in de National Archives of Australia, barcode 9870192, <https://recordsearch.naa.gov.au/Scripts/PassengerReport.asp>, (gedownload 10 april 2017); vergelijk Goodrick-Clarke, *The occult roots of Nazism*, 166.

¹³⁴ Stukjes van Ernst Issberner-Haldane over handleeskunde zijn onder meer: 'Der Daumen', *Zeitschrift für Menschenkenntnis und Schicksalsforschung* 1(4/5), 1926 (*); 'Die Handlesekunst und ihr Wert fürs praktische Alltags-leben', in: Friedrich Oesterreicher (redactie), *Astrologischer Kalender: Was bringt das Jahr [ca. 1927]*, Döppingen: Verlag Adolf Müller (*); 'Handform u. Berufseignung', in: Ludwig Hoffman & Elsbeth Ebertin (redactie), *Weltrhythmus-Kalender für das Jahr 1927: Astrologischer Haus- und Bauernkalender*, Pfullingen in Württemberg: Johannes Baum Verlag, 1926, 46-49; 'Krankheitserkenntnis aus Hände und Fingernägeln', *Chirosophie, eine neue*

aanvankelijk vier, later zes pagina's tellende blad – ter grootte van een dubbelgevouwen A4tje – is het orgaan van de Vereinigung des Chiromanten Deutschlands. Als omschrijving heeft het *Monatsschrift für wissenschaftliche Handlesekunst und medizinische Handdiagnostik* meegerekend. Het bulletin wordt voornamelijk volgeschreven door Issberner-Haldane zelf en gaat in oktober 1929 op in het *Zeitschrift für Geistes- und Wissenschaftsreform*.

Wat de leer van de handen betreft is Issberner-Haldane geïnspireerd door de Fransman Desbarrolles. Van astrologie tot karma en van kaballa tot yoga, alles weet hij met de handleeskunde te verbinden. Daarbij verzamelt hij oude boeken over chiromantie en uiteenlopend studiemateriaal zoals gipsafdrukken van handen (afb. 30).¹³⁵ Ook gaat hij er prat op wanneer voorspellingen zijn uitgekomen.¹³⁶ Voeg hier vaste spreekuren aan toe, 'professor h.c.' vóór en 'Haldane' áchter zijn oorspronkelijke naam en het is begrijpelijk dat Ernst Issberner-Haldane en zijn chirosofie allure krijgen.¹³⁷

Wissenschaft' en 'Handforme und Ehe' in: *Ebertin-Kalender: Regulus-Kalender*, [ca. 1928] (*), 1935 (*) en 1936 (*); 'Wie liest man richtig Hände?', in: Theobald Becher (redactie, voorwoord), *Astrologisches Jahrbuch und Astrologischer Kalender 1929*, Leipzig: Theosophisches Verlagshaus, 1929 (*); 'Etwas über Frauenhände', in: A. Frank Glahn (redactie), *Uranus Kalender 1928: Glahns astrologischer Volkskalender*, Bad Oldesloe: Uranus-Verlag Max Duphorn, 1927 (*); 'Wie liest man richtig Hände?', *Zeitschrift für Geistes- und Wissenschaftsreform* 3(5), 1928, 151-153; 'Über Maria Ney', *Scherl's Magazin* 7(1), 1931, 22, 24; 'Chyromantie', 41-43; 'Wie messe ich in meinen Händen Erechnisse ab?', *Scherl's Magazin* 7(6), 1931, 556-558. Issberner-Haldane schreef verder over uiteenlopende occulte onderwerpen.

¹³⁵ Ernst Issberner-Haldane plaatste regelmatig in *Die Chiromantie* een oproep voor oude boeken over chiromantie. Zijn waardevolle boekenverzameling, studiematerialen en dergelijke is in mei 1941 met vier vrachtwagens en drie koffers afgevoerd en verloren gegaan (F. Dietrich [pseudoniem van Theodor Czepl, (1893–1978)], 'Ernst Issberner-Haldane: Zur Neuausgabe seiner Werke', *Mensch und Schicksal* 5(2), 1951, 7-9, 7; vergelijk Rudolf J. Mund, *Jörg Lanz v. Liebenfels und der Neue Templar Orden: Die Esoterik des Christentums*, Stuttgart: Spieth, 1976, 68; Franz Wegener, *Neu-Vineta: Die Rassesiedlungspläne der Ariosophen für die Halbinseln Darß und Zingst*, Gladbeck: KFVR, 2010, 24 noot 3).

¹³⁶ Ernest Issberger-Haldane [sic], 'Wat er in de lijnen van uw hand te lezen staat: Voorspellingen die uitkwamen', *Schager Courant*, 19 februari 1931; Issberner-Haldane, *Der Chiromant*, [1932] 223, 344; Dietrich, 'Ernst Issberner-Haldane', 8. Hiermee is niet gezegd dat Issberner-Haldane stelde dat alles was voorbestemd en dus vastlag (Issberner-Haldane, *Wissenschaftliche Handlesekunst*, [1932] 215-216, 233-236).

¹³⁷ Vermoedelijk heeft Ernst Issberner 'Haldane' – was het de meisjesnaam van zijn moeder? – achter zijn naam geplaatst om voornamer te lijken. Over de titel 'h.c.' was zijn claim dat hij in 1912, toen hij op een boot onderweg was naar Manaos (Manaus) in het noorden van Brazilië, een manuscript over handleeskunde naar een Braziliaanse universiteit had gestuurd en bij terugkeer in Rio de Janeiro tussen zijn post een "große Diplom" met "vielen Unterschriften und Emblemen" had aangetroffen. Die universiteit zou hem op grond van het manuscript de titel "Professore Chirosoφiaie ehrenhalber" hebben geschonken (Issberner-Haldane, *Der Chiromant*, [1925] 185, 187; vergelijk *Die Chiromantie* 4(10/11), 1929, 70-71). Dit is een uit de duim gezogen titel. Door toedoen van de arts en occultist Arnold Krumm-Heller (Heinrich Arnold Krumm, Salchendorf, april 1876 – Marburg, 19 april 1949; Heller was de meisjesnaam van Krumms moeder), kreeg Issberner-Haldane in het najaar van 1926 wel het erelidmaatschap van het Spaanse Plasmogenisch Genootschap te Barcelona uitgereikt (*Die Chiromantie* 2(3), 1926, 6). (Plasmogenia is gemunt door de Mexicaanse bioloog Alfonso Luis Herrera (1868–1942), die de oorsprong van het leven in het protoplasma zocht.) Krumm-Heller zorgde bovendien ervoor dat Issberner-Haldane's hoofdwerk in het Spaans en Catalaans verscheen, *Tratado de quirosophia* (1927; vertaling W. Hermann Schulze) en bracht zelf ook een boek over handleeskunde in het Spaans uit, *Tratado de quirología médica* (1927).

Ofschoon Issberner-Haldane niet kan bogen op een erg lange lijst van belangrijke mensen die hem hebben geconsulteerd, leiden zijn activiteiten ertoe dat hij halverwege de jaren twintig te boek staat als de bekendste handlezer van Berlijn.¹³⁸ Zijn faam reikt zelfs verder dan Berlijn. Jarenlang reist Issberner-Haldane door het land om voordrachten en les te geven over de chirosophie.¹³⁹ In januari 1927 is de voorwaarde voor een cursus van vijf avonden dat er tenminste vijfendertig à veertig aanmeldingen zijn. Tegen het einde van dat jaar is die randvoorwaarde verhoogd naar veertig à vijftig personen. Misschien geen spectaculaire aantallen, maar gezien de spreiding over het land zijn ze zeker relevant. Met name omdat leerlingen in diverse steden een *Zirkel für Chiromantie* vormen om samen te kunnen oefenen.¹⁴⁰

Relevant is verder dat Issberner-Haldane mensen opleidt en hen een getuigschrift geeft wanneer ze een proeve van handleeskundige bekwaamheid hebben doorstaan.¹⁴¹ Net als Spier heeft hij contact met artsen die zijn werk waarderen.¹⁴² Madame Sylvia geeft Issberner-Haldane erkenning door een foto van zijn handen op te nemen in haar boek en voor *Das Buch der hundert Hände* als subtitel kiest *Mit ein Geschichte der Chirosophie*.¹⁴³ Een naslagwerk over bijgeloof vermeldt dat Issberner-Haldane een nieuwsbrief voor de Vereinigung des Chiromanten Deutschlands uitgeeft.¹⁴⁴ Met de vereniging en de nieuwsbrief heeft de handleeskunde formeel status gekregen. Sterker dan Max von Kreusch en Margret Naval presenteert Issberner-Haldane de handleeskunde als een serieuze wetenschap. Zo draagt hij in belangrijke mate eraan bij dat het handlezen in bepaalde kringen enigszins zijn twijfelachtige imago kwijtraakt.

¹³⁸ Anoniem, 'Das 'okkulte' Berlin: Spiritismus als Geschäft', *Berliner Tageblatt*, 19 september 1925: "C h i r o m a n t e n (Handlesekünstler), die ihre Tätigkeit vielfach mit Phrenologie und Graphologie mischen, sind in Berlin vielfach anzutreffen. Der bekannteste ist Ißberner-Haldane, der Sprechstunden abhält und jeden Abend einen engen Zirkel um sich versammelt."

¹³⁹ Vermeldingen voor cursussen en lezingen zijn geregistreerd voor Praag in november 1923 en van 1926 tot en met 1929 in Bazel, Braunsweig, Bremen, Boedapest, Chemnitz, Coburg, Constanz, Dresden, Frankfurt am Main, Freiburg, Halle, Hamburg, Karlsruhe, Keulen, Maagdenburg, Mainz, Mannheim, München, Pforzheim, Regensburg, Stettin, Stuttgart, Wenen, Wiesbaden en Würzburg. Sommige steden bezocht hij meerdere keren. Ook in Nederland hoorde men over hem, zie § 10.4.

¹⁴⁰ Issberner-Haldane, *Wissenschaftliche Handlesekunst*, [1932] 239.

¹⁴¹ Issberner-Haldane gaf via zijn nieuwsbrief aan welke leerlingen van hem een getuigschrift hadden ontvangen en zich een leerling van hem mochten noemen. Hij waarschuwde zijn lezers voor mensen die zich voordeden als een leerling van hem, terwijl ze hooguit een voordracht hadden bezocht (zie *Die Chiromantie* 2(10), 1927, 1-2; 3(2), 1928, 12; Issberner-Haldane, *Wissenschaftliche Handlesekunst*, [1932] 239).

¹⁴² Issberner-Haldane, *Medizinische Hand- und Nageldiagnostik*, [1932] 6, 118-119; *Id.*, *Der Chiromant*, [1932] 275; Reinhard Steintel, 'Vergleichende Diagnostik', *Die Chiromantie* 6(4), 1929, 43-46. Reinhard Steintel (1891-1967), homeopathische arts, schreef het voorwoord voor de tweede druk (in 1932) van Issberner-Haldane's *Medizinische Hand- und Nageldiagnostik*. Zie ook de eerder genoemde Arnold Krumm-Heller, noot 137.

¹⁴³ Madame Sylvia, *Das Buch der hundert Hände*, afb. 22. De foto was eerder gepubliceerd in Voigt, *Hände*, afb. 45.

¹⁴⁴ Boehm, 'Chiromantie', 45.

9.5.2 Issberner-Haldane is een overtuigd ariosof

Ernst Issberner is geboren en getogen in Kolberg (een stad in de provincie Pommeren, tegenwoordig in Polen). Na de Eerste Wereldoorlog, die Issberner naar eigen zeggen in Duitsland in gevangenschap doorbracht,¹⁴⁵ is hij in november 1918 naar Berlijn getrokken. Rond 1920 initieert hij, mogelijk samen met Frodi I. Wehrmann die hij in 1918 heeft leren kennen,¹⁴⁶ een kleine occulte kring, de Svastika-Zirkel genaamd.¹⁴⁷ Het groepje komt wekelijks bij Issberner-Haldane thuis. De leden zijn overtuigd van de verheven positie van het zuivere Germaanse ras en sterk antisemitisch. Zij staan onder invloed van Jörg Lanz von Liebenfels, die een religieus beleden leer der ario-christelijke rassencultuur propageert. Lanz heeft in 1915 de term ariosofie geïntroduceerd.¹⁴⁸ Deze leer wordt gekarakteriseerd door geloof in een 'pan-psychische' energie (God), die het gehele universum bezielt, maar zich het meest perfect manifesteert in de blonde Ariër met blauwe ogen.¹⁴⁹ Volgens de ariosophen is alle cultuur in de kern van arische oorsprong.

Gefascineerd door het werk van Lanz neemt Issberner-Haldane dit gedachtegoed op in zijn leer van de handleeskunde, zijn autobiografie en andere teksten. In 1926 treedt hij toe tot de door Lanz von Liebenfels geïnstalleerde Ordo Novi Templi en wordt redactielid van het ariosofische *Zeitschrift für Menschenkenntnis und Schicksalsforschung*. Het blad belooft regelmatig bijdragen te zullen brengen van erkende onderzoekers en wetenschappers op het gebied van de astrologie, grafologie, frenologie, psycho-fysiognomiek, *chirologie*, *chirognomie*,

¹⁴⁵ Ernst Issberner beweerde de Australische nationaliteit te hebben aangenomen. Toen hij in 1914 terug in Duitsland kwam met de bedoeling door te reizen naar een oom in Milwaukee, brak de Eerste Wereldoorlog uit en zou hij vanwege zijn neutralisatie tijdens de oorlogsjaren gevangen zijn gehouden.

¹⁴⁶ Ernst Issberner-Haldane, 'Berichtigung!', *Die Chiromantie* 3(12), 1928, 72: "Meine Bekanntschaft mit Herrn F.I. Wehrmann reicht schon fast 10 Jahre zurück."

¹⁴⁷ Issberner-Haldane noemde als leden van de Svastika-Zirkel de astroloog "Herr Ingolf" (Frodi I. Wehrmann, 1889–1945), de grafoloog "Herr C. Groß" (Carl Gross, 1893–1944), de fijngevoelige Gerda Wilhelm (zie noot 57), de iriscopiste "Frau Busse" (geen familie van Ruth Busse-Spier), de helderziende "Tante Ottilie" (Ottilie Jordan, ca. 1864–1931) en een oudere heer genaamd Grötzinger (Issberner-Haldane, *Der Chiromant* [1925], 265–266, 268, 344; *Id.*, 'Frau Jordan', *Die Chiromantie* 2(8), 1927, 5; vergelijk Wegener, *Neu-Vineta*, 15–17). De eerste uitgave van zijn autobiografie eindigde Issberner-Haldane met een futuristisch beeld waarin hij vanuit zijn 'Svastika-Heim' terugblikte op zijn lange leven (Issberner-Haldane, *Der Chiromant*, [1925] 353–356). De realisatie van de droom om een zuiver arische, spirituele woongemeenschap te stichten was een kort leven beschoren. In het mei-nummer van *Die Chiromantie* 2(9), 1927, 6, plaatste Issberner-Haldane een oproep voor tips voor een oud kasteel, burcht of klooster dat in een bosrijke omgeving te koop stond. Een half jaar later was Hertesburg aangekocht op het eiland Rügen, nabij Arkona (Goodrick-Clarke, *The occult roots of Nazism*, 167; Wegener, *Neu-Vineta*, 24–25). Tegen 1932 was het begin van de woongemeenschap een feit: "**Haus Svastika** / Eigentümer: E. Issberner-Haldane[,] Wittower Posthaus bei Wiek/Rügen. + Das ganze Jahr geöffnet! Ihr idealer Ferienaufenthalt! Treffpunkt der Okkultisten!" meldt de laatste pagina van de tweede druk van *Der Chiromant* (1932) wervend. Voor Issberner-Haldane liep het avontuur in 1933 al ten einde. Het is onbekend of leden van de Svastika-Zirkel in dit project participeerden.

¹⁴⁸ Issberner-Haldane, *Der Chiromant*, [1925] 270, 290, [1936] 276.

¹⁴⁹ Goodrick-Clarke, *The occult roots of Nazism*, 164. De oorspronkelijke naam van Jörg Lanz von Liebenfels was Adolf Joseph Lanz (1874–1954).

chiromantie, ariosofie, Duitse volkswijsheid, rassenkunde, natuurheilkunde, ogen-, gelaat-, *hand-* en *nageldiagnostiek*, zielkunde, lichaamscultuur, ademhaling, gymnastiek, yoga en occultisme.¹⁵⁰ De nadruk op de handen in de rij onderwerpen illustreert Issberner-Haldane's invloed als redactielid. Lanz moet van de chirosoof gecharmeerd zijn geweest. Hij schrijft een 'ariomantische studie' over Issberner-Haldane die niets anders is dan een loftuiging op een overtuigd adept van de ariosofie:

Ernst Issberner-Haldane ist in seinem Werk und in seiner Persönlichkeit eine für unsere Zeit ganz außergewöhnliche Erscheinung und doch ist er wieder einer der markantesten Vertreter der mit dieser Generation aufsteigenden Kultur- und Rassenepoche. Er ist ein Bahnbrecher des esoterischen Uranus-Zeitalters, an dessen Schwelle wir stehen.

Seine große, ihm bleibenden Ruhm sichernde Tat ist, daß er die bis auf unsere Zeiten, eine rein mediale oder intuitive Fertigkeit gewesene *H a n d l e s e k u n s t*, durch jahrzehntelanges Studium, durch geniale Kombination, und durch scharfe Beobachtung und folgerichtig ausgenutzte Empirie zur exakten und auch bereits allenthalben anerkannten *W i s s e n s c h a f t* erhoben und ausgebildet hat. Er hat in seinen zahlreichen Schriften, die bereits eine stattliche Bibliothek ausmachen, einerseits mit bewundernswertem Fleiß alles, was die Alten über 'Handlesekunst' (Chiromantie, 'Chiro-sophie' wie er richtiger sagt) gedacht und geschrieben haben, sorgfältig gesammelt, andererseits noch sorgfältiger mit Mitteln moderner naturwissenschaftlicher Kritik auf die Richtigkeit und Stichhaltigkeit geprüft, Spreu vom Weizen gesondert, das Wertvolle ausgelesen, theoretisch und praktisch begründet, das Wertlose aber ausgeschieden.¹⁵¹

De hulde is hiermee niet ten einde. Issberner-Haldane wordt afgeschilderd als een briljant spreker en schrijver, die zijn tegenstanders met superieure spot en sarcasme bestrijdt. Hij heeft de handleeskunde tot een geesteswetenschap verheven "und in organischen Zusammenhang mit den Arierwissenschaften, der *A r i o s o p h i e*, gebracht".¹⁵² Dit laatste is zijn allergrootste daad, want daardoor wordt Issberner-Haldane's chirosofie, aldus Lanz, een levendige én ethische wetenschap die de mensheid niet alleen iets kan leren, maar van binnen-uit zou verbeteren. Issberner-Haldane dient geplaatst te worden in een rij van verlichte geesten,

die als die Propheten und Priester einer wahrhaft modernen Welt- und Gottesanschauung und als die Wegbereiter und Schöpfer einer neuen Menschenartung anzusehen sind.

¹⁵⁰ Uit de colofon van *Zeitschrift für Menschenkenntnis und Schicksalsforschung* 1(6), 1926, schutblad. Het blad werd uitgegeven door Herbert Reichstein (1892–1944). Issberner-Haldane en Reichstein hadden elkaar in 1925 leren kennen. Over beider betrokkenheid bij dit tijdschrift, zie Goodrick-Clarke, *The occult roots of Nazism*, 164–176. Ook de eerder genoemde Ernst Tiede en Wilhelm Wulff waren een tijdlang lid van de redactie.

¹⁵¹ Jorge [sic, Jörg] Lanz von Liebenfels, 'Ernst Issberner-Haldane: Eine ariomantische Studie', *Zeitschrift für Geistes- und Wissenschaftsreform* 3(5), 1928, 145–150, 145. In latere uitgaven van *Wissenschaftliche Handlesekunst* (na 1932) nam Issberner-Haldane in het beeldkatern een foto op van Lanz' rechter binnen- en buitenhand, zie bijvoorbeeld *Wissenschaftliche Handlesekunst*, elfde druk [ca. 1960], afb. 53.

¹⁵² Lanz von Liebenfels, 'Ernst Issberner-Haldane', 146.

Er betreibt daher seine Wissenschaft nicht als Schulmeister, nicht als Wissenschaftsbeamter und Brotgelehrter, sondern gleichsam als Sendbote und Apostel einer neuen Religion. Nicht 'Wahrsagerei' ist ihm das Ziel seiner Wissenschaft, sondern die Erforschung der geheimen und wunderbaren Zusammenhänge zwischen dem Körper und der Seele eines Menschen blozulegen und so die Grundlagen seines äußerlichen und innerlichen Karmas, charakterlogischen Fähigkeiten, Stärken und Schwächen aus der Handform zu lesen und daraus sein äußeres Lebensschicksal abzuleiten.¹⁵³

Er volgt nog meer lof. Met de 'ontdekking' en systematisering van de hand- en nageldiagnostiek heeft Issberner-Haldane een 'onsterfelijke dienst' bewezen aan de zieke en lijdende mens. Men kan hem niet dankbaar genoeg zijn.

Lanz' zes bladzijden lange eerbetoen zal het zelfvertrouwen van de chirosoof hebben versterkt en hem hebben gemotiveerd om de handleeskunde als een bijna religieuze wetenschap uit te dragen. Issberner-Haldane breidt zijn kennis uit: hij schrijft over grafologie, getallenmystiek, de arische wijsheid, edelstenen, de aura, yoga¹⁵⁴ en aanverwante esoterische onderwerpen. Toch gaat het hem lang niet altijd voor de wind. Wellicht houden Lanz' woorden hem op de been wanneer hij met goede bekenden gebrouilleerd raakt¹⁵⁵ en zijn werkwijze kritisch wordt besproken.¹⁵⁶

¹⁵³ *Ibidem*.

¹⁵⁴ Zie over Issberner-Haldane's yoga Mathias Tietke, *Yoga im Nationalsozialismus: Konzepte, Kontraste, Konsequenzen*, Kiel: Ludwig, 2011, 111-116.

¹⁵⁵ In 1929 brak Frodi Wehrmann met zijn ariosofische vrienden. Issberner-Haldane had het in september 1928 nog voor Wehrmann opgenomen, maar liet zich in 1930 zich kritisch over hem uit. Wehrmann zou hem geen recht had gedaan inzake een vertaling waar hij, Issberner-Haldane, Wehrmann mee had geholpen (Herbert Reichstein, 'Wie sich ein "Genie" bekannt macht', *Ariosophie: Zeitschrift für Geistes- und Wissenschaftsreform* 5(6/7), 1930, 162-164; Goodrick-Clarke, *The occult roots of Nazism*, 172). In 1929 voerde Issberner-Haldane publiekelijk een woordenwisseling met de astroloog Frank Glahn, met wie hij voorheen op goede voet had gestaan. In de kwestie met Glahn was Issberner-Haldane opgekomen voor Wilhelm Theodor Heinrich Wulff (1893-1984), die zich ook publiekelijk in de zaak met Glahn had gemengd (A. Frank Glahn, 'Öffentliche Aufforderung an Herrn Ißberner-Haldane in Berlin', *Astrale Warte* 5(3), 1929, 87; Ernst Issberner-Haldane, 'Issberner-Haldane's Antwort auf die "öffentliche Aufforderung"', *Die Chiromantie* 4(10/11), 1929, 67-68; Herbert Reichstein, 'Erklärung von Wilh. Th.H. Wulff', *Ariosophie* 4(9), 1929, 261-263; A. Frank Glahn, 'Entgegnung auf die Erklärung von W.Th. Wulff', en Wilhelm Th.H. Wulff, 'Gegenerklärung auf die Entgegnung von Herrn A.F. Glahn', *Ariosophie* 4(11), 1929, 326-327). Rond 1933-1934 is Issberner-Haldane in ongenade gevallen bij zijn ariosofische "Gesinnungsgenossen" (Tietke, *Yoga im Nationalsozialismus*, 118).

¹⁵⁶ In januari 1931 bracht *Scherl's Magazin* verslag uit van een experiment waarbij de redactie Max von Kreusch, Issberner-Haldane en anderen had verzocht vanuit de eigen expertise een karakteranalyse te maken van de avonturier en schrijver Arthur Heye (1885-1947) en de zangeres en toneelspeelster Maria Ney (1890-1959). Uit de slotbespreking: "Herr Ißberner-Haldane fiel wieder durch seine Gewohnheit auf, sehr rasch zu sprechen. In der atemraubenden Hast, mit der er seine Analyse entwickelt, verschwimmen nur allzuleicht die Widersprüche. Der Auskunfttheischende wird durch die Fülle des Gesagten fast erdrückt, er kann nur Einzelheiten im Gedächtnis behalten, und natürlich sind es die, welche seiner inneren Einstellung am meisten entsprechen. Kritiklose Personen werden auf diese Weise durch die ungeheure 'Exaktheit' solcher Deutungen natürlich überrascht, weil sie das Unrichtige entweder überhaupt nicht zur Kenntnis nehmen oder gleich wieder vergessen. Wenn wir dieses psychologische Taschenkunststückchen, dessen sich auch die Telepathen gern bedienen, verzeichnen, so wollen

9.5.3 Issberner-Haldane is uitermate kritisch ten aanzien van Julius Spier

Issberner-Haldane waarschuwt zijn lezers zodra iemand zich onterecht uitgeeft als een leerling van hem. Dit past bij zijn rol van handleesexpert, en bij zijn positie van schrijver en uitgever van *Die Chiromantie*. Ook geeft Issberner-Haldane, al dan niet gevraagd, zijn mening over andere handlezers en nieuw verschenen publicaties op zijn vakgebied. Berlijn kent volgens hem menig handlezende *Pfuscher* (knoeier) en enkele *Auch-Chiromanten*. Met de ook-chiromanten bedoelt hij handlezers die op eigen kracht naam hebben gemaakt, maar het handlezen beoefenen op een in zijn optiek onwetenschappelijke wijze. Tot hen rekent hij Professor Ketty en Marianne Raschig. Professor Ketty zou zich teveel op zijn intuïtie verlaten,¹⁵⁷ terwijl Raschig de grandioze tactloosheid zou hebben begaan handafdrukken in etalages van boekhandels te laten etaleren. Daarmee heeft ze de eigenaren van die handen in wezen naakt aan het publiek tentoongesteld. Geoefende handlezers zouden namelijk allerlei privé-aangelegenheden, óók precare kwesties, uit de handafdrukken kunnen opmaken. Of Frau Raschig zich dit realiseert? Om het onderwerp ter sprake te brengen, nodigt Issberner-Haldane de chiromante op een zondagmiddag uit voor een wandeling. Tijdens deze ontmoeting behandelt Raschig Issberner-Haldane als haar leerling in plaats van haar meerdere. “Wie lieb!” laat Issberner-Haldane zijn lezers via *Die Chiromantie* weten: “So lehrt die Erfahrung, das man vorsichtig sein muss mit – Leuten.”¹⁵⁸

Over gravin Beck Rzikowsky's vertaling van Cheiro's *Language of the hand* luidt het oordeel van Issberner-Haldane dat het boek een fractie bevatte van wat de gerenommeerde Cheiro heeft geschreven. Voor een beginnende handlezer is de vertaling geschikt, maar wie Issberner-Haldane's boek, of boeken, bezit, “dem kann Cheiro nichts mehr bieten”.¹⁵⁹ *Die Hand* (1929) van Leo Reissinger – “jüdischer Herkunft”, voegt Issberner-Haldane er fijntjes aan toe – is feitelijk niet meer dan een aanprijzing voor Reissingers spreekuur en een boekje dat

wir damit Ißberner-Haldane oder seinen Kollegen nicht zu nahe treten. Es soll nur begründet werden, warum unser in diesen Dingen erfahrener Mitarbeiter sowohl bei Frau Ney wie bei Herrn Hye keine unvorhergesehenen Zwischenfragen zuließ.

Wie unzuverlässig in solchen Situationen das Gedächtnis arbeitet, dafür ein Beispiel: Nach der Konsultation bei Ißberner-Haldane äußerte Frau Ney zu unserem Mitarbeiter: ‘Es war doch eigenartig, daß Herr Ißberner aus meiner Hand las, ich hätte in der Liebe kein Glück...’ Worauf Herr Strelisker nach Einsicht in das stenographische Protokoll sagte: ‘Aber das stimmt doch gar nicht! Nicht er, sondern sie behaupteten dies, und zwar mit der Frage: Wie kommt es eigentlich, daß ich in der Liebe so wenig Glück habe?’ Worauf Ißberner die etwas mystische Antwort gab: Wahrscheinlich haben Sie in einem früheren Leben eine Ehe gestört und müssen dafür büßen (?) Wenn also eine derartige Verwechslung einer so klugen und scharfsinnigen Dame wie Frau Ney passierte, kann man sich vorstellen, wieviel derartige Autosuggestionen bei weniger kritischen Personen auftreten” (Anoniem et al., ‘Läßt sich Ihr Schicksal deuten?’, 30-31). Georg Strelisker (1894–1962) was Joodse, uit Roemenië afkomstige schrijver en grafoloog.

¹⁵⁷ Issberner-Haldane, *Der Chiromant*, [1925] 264.

¹⁵⁸ Issberner-Haldane, ‘[Frau Raschig]’, *Die Chiromantie* 2(7), 1927, 5.

¹⁵⁹ Ernst Issberner-Haldane, ‘Cheiro’, *Die Chiromantie* 2(12), 1927, 5; vergelijk *Id.*, *Wissenschaftliche Handlese-kunst*, [1932] 220.

bekendheid geeft aan het bestaan van de handleeskunde.¹⁶⁰ Madame de Thèbes uit Parijs was een *Schwindlerin*; Paul Stoß uit Hamburg was absoluut geen *Meisterchiromant*.¹⁶¹ Positief daarentegen is Issberner-Haldane over *Die Sprache der Hand* van Georg Lomer¹⁶² en over Surya, die in deel 5 van de serie *Okkulte Medizin* een hoofdstuk aan handlezen heeft gewijd dat op Issberner-Haldane is geënt.¹⁶³ Ronduit bewondering is er voor de ‘astro-chiromant’ Wilhelm Wulff. Totdat de heren gebrouilleerd raken, betreurt Issberner-Haldane het dat Wulff in Hamburg woont en vanuit praktisch oogpunt geen deel kan uitmaken van de Svastika-Zirkel.¹⁶⁴

Toch is het Julius Spier over wie Issberner-Haldane zich uiteindelijk nog het meest heeft uitgelaten. In het vraag- en antwoordwoordhoofdstuk van *Wissenschaftliche Handlesekunst* wordt aan Issberner-Haldane gevraagd wat hij van Spier vindt, en wat zijn mening is over het feit dat Spier de levenslijn laat aanvangen bij de pols, en niet aan de rand van de palm tussen de wijsvinger en duim. Zijn antwoord is kort: Herr Spier staat in deze opvatting alleen. Geen enkele handlezer leest de levenslijn op deze manier. Het antwoord wordt direct gevolgd door venijnig commentaar:

Es wird immer Leute geben, zumeist Anfänger, die gern ‘eigene Systeme’ erfinden möchten, wo es doch nur e i n System geben kann. Herr Spier ist auch nicht in dem Sinne als Chirosofoph zu betrachten, sondern höchstens als Psychoanalytiker (als er auch betont, nur sein zu wollen!), der sich der Handlesekunst hierzu zu bedienen v e r s u c h t. Seine Vorträge beweisen, daß er vielleicht eine Begabung zur Psychoanalyse hat, aber nicht für die Beherrschung der Chirosofophie, denn er bringt bzw. brachte so viele Dinge unrichtig – angeblich beschäftigt er sich mit der Handlesekunst jetzt 26 Jahre – daß ein wirklicher Kenner nur darüber lächeln kann und die Unbegabtheit zu deutlich erkennt, soweit es die Chirosofophie betrifft.¹⁶⁵

¹⁶⁰ Ernst Issberner-Haldane, ‘Die Hand das Programm des Lebens!’, *Die Chiromantie* 4(10/11), 1929, 71. De schrijver en occultist Leopold Reissinger (g. Wenen, 16 februari 1897) schreef rond 1930 meerdere occulte boekjes en gaf daar ook lezingen over.

¹⁶¹ Issberner-Haldane, *Wissenschaftliche Handlesekunst*, [1932] 220.

¹⁶² Ernst Issberner-Haldane, ‘Bücherecke’, *Die Chiromantie* 2(3), 1926, 5. Op zijn beurt had Lomer zich positief uitgesproken over Issberner-Haldane’s *Wissenschaftliche Handlesekunst* (Lomer, *Die Sprache der Hand*, 17).

¹⁶³ Issberner-Haldane, *Der Chiromant*, [1925] 270; Issberner-Haldane, *Wissenschaftliche Handlesekunst*, [1932] afb. 52 (foto van Surya’s linker binnen- en rechter buitenhand gedateerd 1922). Surya, of G.W. Surya [pseudoniem van Demeter Georgievitz-Weitzer (1873–1949)] en Issberner-Haldane onderhielden een jarenlange vriendschap (Dietrich, ‘Ernst Issberner-Haldane’, 7).

¹⁶⁴ Issberner-Haldane, *Der Chiromant*, [1925] 268; *Id.*, *Wissenschaftliche Handlesekunst*, [1932], afb. 53 (afdruk van de rechterhand van Wulff) en [elfde druk, ca. 1960], afb. 76 (met onderschrift “Astro-Chiromantie nach Th.W. Wulff, Hamburg” is een schematische tekening van een handpalm waar de planeettekens zijn ingezet). Wulff is bekend als astroloog, maar adverteerde voor zichzelf ook als handlezer: “**Ich helfe Ihnen** in allen Lebenslagen als erfahrener, seit 20 Jahren tätiger **Astrologe**, Handleser[,] Charakterologe und Lehrer vieler heute auftretender Astrologen” (*Hamburger Nachrichten*, 15 november 1932). In een artikel verbond Wulff de astrologie aan het handlezen (Wulff, ‘Horoskop und Handlesekunst’, 76-84). In een ander inleidend artikel noemde hij Issberner-Haldane “der bekannte Berliner Handleser” die mensen “in den letzten Jahren die Chiromantie in weitere Kreise einführte” (Wulff, ‘Die Symbolik der Hand’, 83). Over het conflict tussen Issberner-Haldane en Wulff, zie noot 155.

¹⁶⁵ Issberner-Haldane, *Wissenschaftliche Handlesekunst*, [1932] 223.

Issberner-Haldane vindt het tegenstrijdig dat Spier het nauwkeurig meten van bepaalde lijnen in de palm om vast te stellen wanneer een gebeurtenis heeft plaatsgevonden – of zou gaan plaatsvinden – afwijst, terwijl hij in handanalyses vaak wél een schatting van een tijdspanne geeft. Spier, zo weet Issberner-Haldane ook, ontkent boeken over handleeskunde te hebben bestudeerd, maar dicteert uit Cheiro's *Language of the hand* en maakt gebruik van Issberner-Haldane's eigen *Medizinische Hand- und Nageldiagnostik*.¹⁶⁶ Spier waardeert dit werk, al zou hij dit nooit in het openbaar toegeven, aldus Issberner-Haldane. Het bewijs voor Spiers waardering van dit boek heeft Issberner-Haldane voor zich liggen: een schrijven ontvangen van een leerling van Spier.

De druk uit 1932 van *Medizinische Hand- und Nageldiagnostik* bevat in de paragraaf 'Chirosophie und Psychoanalyse' een lange voetnoot, waarin Spier niet bij naam wordt genoemd, maar de verwijzing naar zijn persoon onweerlegbaar is. Er wordt bijvoorbeeld naar dezelfde leerling verwezen die Issberner-Haldane over Spier heeft geïnformeerd:

Es gibt sich u.a. in letzter Zeit ein Herr reichlich viel Mühe, öffentlich und private Vorträge und 'Kurse' über Hand- und Psychoanalyse zu geben. Trotz seiner Angabe, 27 Jahre lang die Chirosophie studiert zu haben, muß man sich als Sachkundiger wundern, wie er z.B. die Grundlagen der Chirosophie überhaupt nicht erfaßt hat in ihrer Weite und Zuverlässigkeit und zum Teil seinen Zuhörern unsinniges Zeug vorsetzt. (...)

Er bestreitet entschieden die Möglichkeit, Ereignisse nach Jahren auszumessen, obgleich er gelegentlich Ereignisse in eine Zeit 'schätzt' mit einem Spielraum von fünf Jahren. Man bekommt dabei als Zuhörer Lust, ihm helfend beizuspringen und es ihn besser zu lehren. – Einer Dame, der er persönlichen Einzelunterricht gab, bestätigte er auch, daß er für Krankheitserkennung meine 'Medizinische Hand- und Nageldiagnostik' benutzt, während er dagegen öffentlich bei allen Gelegenheiten betont, alles aus eigenen Erfahrungen zu haben und niemals Bücher benutzt zu haben, diese sogar fast durchweg ablehnt, besonders die meinigen. Daß ich über diese sehr unmaßgebliche 'Meinung' nur lächelnd hinweggehe, ist selbstverständlich, um so mehr, als mir berichtet wurde, daß eine seiner Schülerinnen, die vorher meine Bücher intensiv studiert hat und sich in seiner Gegenwart bei fremden Personen betätigte, durch ihre Treffsicherheit der Charakteristik, der Ereignisse (nach Jahren genau!) ihm Achtung, Anerkennung und Neugierde abzwang.

Entgegen allen ältesten, alten und neuen Erfahrungen, 'läßt' er die Lebenslinie von unten am Handgelenk beginnen, was ja aber auch bei seiner Handdeutung ziemlich unwichtig bleibt, da er doch keine Ereignisse abmißt. Er steht mit dieser seiner Ansicht allein da. Wer dazu einen Venusgürtel als Zeichen für Dekadenz oder Ausschweifung im Sexualleben erklärt (siehe die unzuverlässigen alten Schriften über Chiromantie aus den früheren Jahrhunderten), einen halben Venusgürtel als 'Empfindlichkeitslinie' gelten läßt, alle die Erbmasse betr. Angelegenheiten n u r aus der rechten Hand erkennen will und sich dazu noch zu der Behauptung verirrt, Linien am äußeren Handrand könnten durch Bewegung der Hände entstehen, liefert damit den traurigen Beweis, für die Chirosophie als Berater unzuverlässig und ungeeignet zu sein.¹⁶⁷

¹⁶⁶ *Ibidem*: "Er benutzt für die Diagnostizierung von Krankheiten Issberner-Haldane 'Medizinische Hand- und Nageldiagnostik', (Bestätigung durch eine seiner Schülerinnen liegt vor!) weil er das Werk sehr schätzt, aber er erwähnt das nie in der Öffentlichkeit." Vergelijk met het citaat behorend bij noot 167.

¹⁶⁷ Issberner-Haldane, *Medizinische Hand- und Nageldiagnostik*, [1932] 75 noot 2.

In feite is de kritiek van de chirosoof op de psychochiroloog drieledig. Ten eerste bezit Spier volgens Issberner-Haldane slechts een oppervlakkige kennis van de handleeskunde en vertelt hij daardoor soms onzin. Ten tweede maakt Spier gebruik van de kennis van Issberner-Haldane, maar ontkent hij dit ten aanzien van het grote publiek. Ten derde leest en interpreteert Spier bepaalde elementen volledig anders dan alle andere handlezers dit doen. Redenen te over voor Issberner-Haldane om in Spier totaal geen chirosoof te zien en lacherig af te serveren.

In 1935 veroordeelt hij Spier wederom, nu in verband met vermeend plagiaat: “der Jude Julius Spier” geeft in Frankfurt am Main aan artsen les, is zelfs in Nederland werkzaam (zie § 10.6) en maakt daarbij gebruik van Issberner-Haldane’s werk, zonder hem ooit als bron te vermelden.¹⁶⁸ Vermoedelijk zit de pijn bij de chirosoof over zijn eigen niet gekregen erkenning diep. In een herziene herdruk na de oorlog van *Wissenschaftliche Handlesekunst* is de alinea over Spier geschrapt, maar in het voorwoord, geschreven door Issberner-Haldane’s vriend Theodor Czepl, wordt gesteld dat de inmiddels overleden Julius Spier zich weliswaar als schep- per van de handdiagnostiek heeft opgeworpen, maar dat deze eer Issberner-Haldane toe- komt.¹⁶⁹

Wat meegespeeld kan hebben bij Issberner-Haldane’s opvallend denigrerende en meer- maals herhaalde negatieve uitlatingen ten aanzien van Julius Spier is – behalve zijn overtuiging dat Joden tot een minderwaardig ras behoren – afgunst. Volgens Ruth Busse-Spier was Issber- ner-Haldane in elk geval “recht eifersüchtig” op het succes van haar vader.¹⁷⁰ Spiers publieke optredens in Berlijn hadden binnen de kortste keren het nieuws gehaald en hij werd met de opzienbarende handschriftkundige Rafael Schermann vergeleken. Zulke roem is Issberner- Haldane nimmer ten deel gevallen.

De chirosoof-ariosoof Issberner-Haldane en psychochiroloog Spier hebben elkaar beslist ontmoet: de man die op afbeelding 30 aandachtig luistert naar Issberner-Haldane, is Julius Spier. Vermoedelijk heeft Issberner-Haldane ook een lezing van Spier bijgewoond. Als toeho- order zou hij “Lust” hebben gehad om Spier te helpen en te leren nauwkeuriger “Ereignisse nach Jahren auszumessen”.¹⁷¹

¹⁶⁸ Ernst Issberner-Haldane, *Arisches Weistum: Aufklärende Abhandlungen über die einzelnen Gebiete der Geis- teswissenschaften auf Grund eigener Erfahrungen und Erlebnisse*, Zeulenroda in Thüringen: Bernhard Sporn, 1935, 127.

¹⁶⁹ F. Dietrich & Ivar O. Thorsten, ‘Prof. h.c. Ernst Issberner-Haldane’, in: Issberner-Haldane, *Wissenschaftliche Handlesekunst*, Freiburg am Breisgau: Hermann Bauer Verlag, [elfde druk, ca. 1960], 3-4, 4: “Seine Lehrwerke erreichten viele Auflagen, wurden aber auch von neueren Autoren gern plagiiert – ohne Quellenangabe! Daher Vorsicht! Es haben sich einige Mißgünstige bemerkbar gemacht, die s i c h als Schöpfer der Handdiagnostik aus- zugeben versuchten, oder sich von anderen Personen als solche propagieren ließen. (Z.B. Julius Spier † u.A.)”

¹⁷⁰ Op de vraag wat er in haar opkwam bij de naam Issberner-Haldane schreef Ruth Busse-Spier: “Ja, Isberner [sic] ist mir bekannt, er war so viel ich erinnere, älter als mein Vater und arbeitete ganz anders als er, und auf dessen Erfolge recht eifersüchtig” (Ruth Busse-Spier aan AN, email 21 mei 2013).

¹⁷¹ Issberner-Haldane, *Medizinische Hand- und Nageldiagnostik*, [1932] 75 noot 2 (geciteerd in het fragment be- horend bij noot 167). Vergelijk afb. 6; Issberner-Haldane, ‘Wie messe ich in meinen Händen Erechnisse ab?’, 556-558.

In het licht van het antisemitisme van Issberner-Haldane zijn tot slot zijn bijdragen aan het door Hanussen gelanceerde blad *Die andere Welt* opmerkelijk. De ariosoof/chirosoof wist hoogstwaarschijnlijk niet dat Hanussen een Jood was toen hij door Hanussen prijzend “Vater der modernen Chiromantie, d.h. der wissenschaftlich betriebenen Handlesekunst” werd genoemd en was gevraagd om medewerker van het blad te worden.¹⁷²

9.6 Julius Spier treedt in Berlijn autonoom op

Of Julius Spier heeft gereageerd op de uitlatingen van zijn concurrent-collega Issberner-Haldane? Of hij een mening had over het werk van Max von Kreusch, Margret Naval, Marianne Raschig, Professor Ketty, Madame Sylvia, Hanussen, Georg Lomer, Rudolf Engelhardt en/of andere Duitse handlezers? Er zijn geen teksten of uitspraken van hem overgeleverd die hier licht op werpen. Ik ken alleen Spiers kritische opmerkingen over het toenemende aantal handlezers dat aan toekomst voorspellen deed, en over mensen die het verschil niet opmerkten tussen chirologie als serieuze wetenschap en chiromantie als oude waarzegkunde. In algemene zin liet Spier zich wel zeer kritisch uit over dubieuze handlezers die mensen zomaar iets op de mouw spelden.¹⁷³ Spier wilde geen toekomstvoorspeller zijn ofschoon hij, zoals Issberner-Haldane vaststelde en bij de uitleg van het handanalyseverslag van Etty Hillesum is aangegeven (§ 3.3.3), soms wel degelijk gebeurtenissen vooruitzag. Een mening hebben over het waarzeg-aspect van het handlezen paste bij de tijdsgeest, waarin handlezers probeerden serieuze belangstelling voor hun vak te genereren. Voor Spier en anderen lag er een zekere wetenschappelijkheid besloten in het feit dat zij afstand namen van het handlezend waarzeggen, terwijl anderen, onder wie Issberner-Haldane, diezelfde wetenschappelijkheid juist in het waarzeggen projecteerden.

Uit enkele passages van Spier blijkt dat ook bepaalde culturele opvattingen over de menselijke soort hem hebben beïnvloed. Spier achtte het bijvoorbeeld kenmerkend voor de Griekse denkwijze en cultuur om actief naar buiten gericht te zijn en plaatste deze grondhouding tegenover de Aziatische cultuur. Tot op heden “kunnen wij Indiërs van zuiver ras tegenkomen met handen die geen bergen vertonen” luidt een van zijn beweringen over de verhogingen in de handpalm zonder deze stelling te onderbouwen.¹⁷⁴

¹⁷² Issberner-Haldane, ‘Chyromantie’, 1. Vergelijk Ernst Issberner-Haldane, ‘Women, your legs give you away’, in: Gordon, *Erik Jan Hanussen*, 176-179 (oorspronkelijk gepubliceerd in *Hanussen-Magazin* 1(2), 1932).

¹⁷³ Zij bijvoorbeeld Anoniem, ‘Het handlezen als wetenschap: Interessante lezing van Julius Spier’, *De Bussumsche Courant*, 14 april 1934, cursivering AN: “De heer Julius Spier (...) vat de chirologie – een moderne voortzetting van de aloude chiromantie of handleeskunde – volkomen wetenschappelijk op en legt het zwaartepunt dan ook niet op het voorspellen van de toekomst uit de handlijnen, *zoals vele dilettanten op dit gebied het trachten te doen, dikwijls met hoogst bedenkelijke gevolgen*, doch ziet in een systeem van moderne chirologie, dat hijzelf door jarenlange toegewijde studie heeft opgebouwd, in de eerste plaats een middel om den zoekenden, strijdenden, dikwijls onevenwichtigen mensch van dezen tijd te helpen.”

¹⁷⁴ Spier, *Worden wie je bent*, 94. Vergelijk uit cursusaantekeningen van Julius Spier 26 april 1938 (Bijlage 5): “Ferner wird gefragt, woran Spier in der letzten Stunde die rassische Verschiedenheit erkannt hat.” (Er volgt geen

Verder blijkt uit een verwijzing dat hij op de hoogte was van de studie van Engelhardt,¹⁷⁵ en komt uit een opmerking naar voren dat hij kennis had genomen van het wetenschappelijk onderzoek naar de lijnen in de handen van embryo's.¹⁷⁶ Wellicht heeft Spier voor zijn stapsgewijze handanalyse de werkwijze van de eerder genoemde Adolf Friedemann overgenomen (§ 9.1 noot 8). Friedemann had voor zijn handonderzoek een lijst opgesteld, die aangeeft wat in ieder handverslag gerapporteerd moet worden. Deze lijst begint met algemeenheden (naam van de patiënt, leeftijd, beroep, opleiding, werk en dergelijke) en loopt dan stapsgewijs allerlei facetten van de hand af (vorm en indruk van de hand, vorm van de vingers, de nagels, de huid van de hand, doorbloeding, musculatuur, bergen en lijnen in de handpalm, beharing, enzovoort). Friedemanns protocol bevat duidelijk meer overkomsten met Spiers protocol dan het door Issberger-Haldane opgestelde protocol.¹⁷⁷

De zenuwarts van wie Spier voor het eerst over de handleeskunde vernam, is mogelijk de zenuwarts Georg Lomer. Toen Lomer zich begin januari 1906 verloofde, was hij als *Oberarzt* te Neustadt in Holstein gevestigd, een plaats aan de Oostzee. Hij had tevens een aanstelling bij de Heilanstalt Nordend in Nieder-Schönhausen, een plaats nabij Berlijn, op het moment dat hij *Liebe und Psychose* (1907) schreef. In het voorwoord van *Die Sprache der Hand* (1925) liet Lomer weten dat hij gedurende tientallen jaren de handlijnen en horoscopen van duizenden patiënten had geanalyseerd.¹⁷⁸ Hiermee lijkt Lomer de enige handlezende neuroloog die aanmerking komt als degene die in 1905 een lezing zou kunnen hebben gegeven in een badplaats aan de Oostzee.

Vanaf het moment dat Spier zich als psychochirololoog vestigde, onderscheidde hij zich van andere handlezers binnen en buiten Berlijn. Hij praktiseerde een nieuwe manier van handlezen en zou net zoals de psychografoloog Rafael Schermann dat onnavolgbare 'extra', een 'X-factor' hebben gehad. Kranten en tijdschriften berichtten vaker over Spier dan over zijn handlezende tijdgenoten.¹⁷⁹ Na zijn introductie bij het Berlijnse publiek (de voordracht in Villa

antwoord.) Uit het verslag van 3 mei 1938: "Eine große Verdickung nach oben und Breite zeigt auf Heftigkeit. In Paris sind viele solcher Daumen zu finden; es ist ein Volk mit anderem Temperament."

¹⁷⁵ Spier, *Worden wie je bent*, 16, (geciteerd in de inleidende alinea van hoofdstuk 8).

¹⁷⁶ Spier, *Worden wie je bent*, 109. Spier zou bijvoorbeeld kunnen hebben gelezen: Würth, 'Die Entstehung der Beugefurchen der menschlichen Hohlhand', of Bettmann, 'Über die Vierfingerfurche'.

¹⁷⁷ Friedemann, 'Handbau und Psychose', 441-442; Issberger-Haldane, *Wissenschaftliche Handlesekunst*, [1932] 183-185.

¹⁷⁸ Lomer, *Die Sprache der Hand*, [i].

¹⁷⁹ In hoofdstuk 6 zijn genoemd: Manfred Georg, 'Ein Schermann der Handlesekunst', *Tempo Berlin* en *Zürcher Zeitung*, [1929]; Bernhard Diebold, 'Blick in die Hand', *Frankfurter Zeitung*, 25 augustus 1929; *Id.*, 'Das Gesicht der Hand: Die Handlesekunst – eine ernste Wissenschaft', *Das Illustrierte Blatt* 17(42), 1929, 1195-1196, 1200; y., 'Chirologie und Psychotherapie', *Vossische Zeitung* [Berlin], [1929]; Rolf Reißman, 'Fahrplan des Schicksals: Die Hand und ihre Linien', *Der Tag*, 12 november 1929; M.M. Gehrke, '[onbekend]', *Neue Badische Landeszeitung*, *Neue Stuttgarter Tagblatt*, *Königsberger Zeitung*, [ca. 1930]; dr. H.W., 'Der Charakter in der Hand: Gespräch mit Julius Spier', *Badeblatt und amtliche Fremdenliste der Stadt Baden-Baden*, 3 februari 1930; Vera Bern, 'Unenthüllte Rätselwelten: Psycho-Chirologie – eine neue Wissenschaft', *Hamburgischer Correspondent*, 5 oktober 1930; K.F. Keim, 'Die Hände als objektive Lebensurkunde', *Stuttgarter Neues Tagblad*, 7 oktober 1930; of, 'Intuitives Schauen', *Frankfurter Zeitung*, 23 oktober [1930]; Alfred Gradenwitz, '[onbekend]', *Reklams*

Andreae en de twee artikelen van Bernard Diebold), duikt de term ‘psychochiologie’ ineens op. Soms gebeurt dit zonder verwijzing naar Spier, zoals in het nawoord bij de herdruk van *Handlesekunst und Wissenschaft* van Albert von Schrenck-Notzing (§ 6.1.2), en het artikel ‘Ja, die Hände können sprechen: *Psychochiologische* Steckbriefe bedeutender Menschen’ van Ellen Kissling-Valentin.¹⁸⁰ Frappant is voorts dat de pseudo-helderziende Wilhelm Gubisch in voorstellingen, waarin hij het bedrog met occulte verschijnselen aan de kaak stelde, het publiek eerst liet zien de *psychochiromantie* te beheersen, om vervolgens uit te leggen hoe hij bedrieglijk te werk was gegaan.¹⁸¹ Met deze act anticepeerde Gubisch in negatief-kritische zin op het werk van Spier.

Als gevolg van alle ontwikkelingen op handleeskundig gebied in Berlijn, ingezet door Iss-berner-Haldane, Von Kreusch en Naval, had Spier, toen hij met zijn nieuwe professie begon, de wind in de zeilen. Berlijn was dé omgeving om de psychochiologie van de grond te krijgen. Dat handlezen niet alleen nuttig kon zijn bij het zoeken naar een geschikte opleiding, werk of geliefde, maar ook een belangrijk instrument kon zijn bij – bijvoorbeeld – de opvoeding van kinderen, was eind jaren twintig, voor wie ervoor openstond, niet nieuw meer. Er waren voorbeelden te over waaruit bleek dat handlezen serieus beoefend kon worden. En Naval argumenteerde – jaren voordat Spier dit tot zijn missie maakte – dat chiologie niets met waarzeggen van doen had, dat handen iemands ware aard toonden en nooit logen.¹⁸² Dat Spier zich

Universum, [1930]; Schwarz, ‘Die Spiegel der Seele’, 4545-4548; Heisler, ‘Chiologie (Julius Spier), eine wertvolle Methode der seelischen Tiefenforschung’, 340-341; Schwarz, ‘Was deine Hand erzählt’, 157-166; Hans Ratonek, ‘Hände Sprechen: Besuch bei einem berühmten Psychochiologen’, *Neue Freie Presse* (Wien), 4 maart 1931; foto met het onderschrift ‘Der Handleser Julius Spier’, *Der Querschnitt* 12(12), 1932; Bottenberg, ‘Die Chiologie in der ärztliche Praxis’, 273-279; Dr. F., ‘Chiologie, die ärztliche Handlesekunst’, *Die Stunde* (Wenen), 20 mei 1933; Berthold Ahrendt, ‘Zeig’ mir deine Hand und ich werde dir sagen, wer du bist: Chiromantie und Chiologie – Chiologe als Arzt un Künstler’, *Illustrierter Sonntags-Kurier Altonaer Nachrichten*, 17 maart 1934.

¹⁸⁰ Kissling-Valentin, ‘Ja, die Hände können sprechen’, 349-359, cursivering AN.

¹⁸¹ Het optreden van Wilhelm Franz Gubisch (1890–1972) was erop gericht mensen te laten zien dat telepathische en andere buitengewone verschijnselen op bedrog berusten. Een journalist die in Bremen een voorstelling had bijgewoond, vertelde dat Gubisch, nadat hij eerst de ‘psychografologie’ had gedemonstreerd, liet zien de ‘psychochiromantie’ te beheersen. Heren in de zaal hadden Gubisch hun handen toegestoken. Gubisch had deze bekeken en de bezitters hun levensgeschiedenis verteld. “De heeren kijken verbluft, als hun de merkwaardigste bijzonderheden nauwkeurig gezegd worden...” (Anoniem, ‘Onzichtbare machten’, [vertaling van een artikel uit een dagblad uit Bremen], *De Hollandsche Revue* 36, 1931, 832-833, 832). Na de pauze onthulde Gubisch hoe hij de kennis had verkregen. “Bepaald een kinderspelletje is de Psycho-Chiromantie, in het bijzonder voor een fijn menschenkenner als Gubisch. ‘Op ons gelaat, ons leven staat’ zegt een oude spreekwijze – en het overige van de proef is geen handleeskunst, maar combinatievermogen en *boffen*” (Anoniem, ‘Onzichtbare machten’, 833). Vergelijk Weygandt, ‘Der Okkultismus’, 470; Eberhard Bauer, ‘Criticism and controversy in parapsychology: An overview’, *European Journal of Parapsychology* 5(2), 1984, 141-166, 148-149; Kugel, *Hanussen*, 175-177.

¹⁸² Zie bijvoorbeeld Naval, *Die Hand als Charakterspiegel*, 7: “Einzig und allein die Hand wird von keiner Mode berührt, wird, entgegen der Ansicht vieler, von keinerlei Arbeit grundlegend verändert; sie ist uns stets zugänglich, ist unbeeinflussbar. Sie erzählt uns alles”. Vergelijk Von Finck, ‘Chiologie und Chiromantie’, 406: “Das fahrende Zigeunervolk, verachtet und verjagt, bewahrte so gut es ging die Chromantie [sic], doch sie waren nicht dazu geeignet, dieser Kunst die wissenschaftlich Forschung aufrechtzuhalten. Es ist bei all dem überhaupt verwunderlich, daß die Grundrisse dieser Kunst sich bis in die Neuzeit erhalten konnten. In Frankreich traten (...) Arpenting [sic], Desborolles [sic], Vachides [sic], Madame de Thebe [sic] als wissenschaftliche Chiromanten auf.

niet publiekelijk uitsprak over de paranormale dimensie van het handlezen kan zijn beïnvloed door de sensationele publiciteit die de processen tegen Else Günther-Geffers en Hanussen hebben gekregen.

Samengevat: de kunst van het handlezen is in het Duitsland van het interbellum op verschillende wijzen uitgeoefend. Menig handlezer meende op wetenschappelijke wijze het handlezen te bedrijven. Terwijl Issberner-Haldane dit deed door al het occulte en esoterische erbij te betrekken, nam Julius Spier daar juist afstand van en trok een eigen plan, gerelateerd aan de psychologie van Jung. Wel maakte hij gebruik van het werk van andere handlezers, soms met vermelding van een bron, maar soms ook niet, zoals blijkt uit de klacht van Issberner-Haldane. Indien gevraagd, participeerde Spier in onderzoeken waarmee men de vruchtbaarheid of waarheidsvinding van de grafologie, astrologie en chirologie op de proef wilde stellen (afb. 31). Zo nam hij, zoals Madame Sylvia, Issberner-Haldane, Max von Kreusch, Margret Naval en anderen, op autonome wijze deel aan dit openbare debat.

9.7 Onder het naziregime belanden handlezers in ideologisch gevaarlijk vaarwater

Vanaf het moment dat de nazi's aan de macht zijn, in januari 1933, worden successievelijk alle occulte, esoterische en aanverwante bewegingen verboden en vervolgd. Terwijl er ingewikkelde relaties liggen tussen het 'occultisme' en nazisme, zouden in grote lijnen de verschillende bewegingen vaak als een bedreiging zijn opgevat voor de ideologie van het nationaal-socialisme, aldus Peter Staudenmaier.¹⁸³ Het nazibeleid heeft ook gevolgen voor handleeskundigen.

Als Jood kon Julius Spier bijvoorbeeld niet meer openlijk zijn beroep uitoefenen. Niettemin heeft hij lange tijd onder de radar kunnen doorwerken. Dit was mede mogelijk doordat een hooggeplaatste ambtenaar van de *Reichskulturkammer* hem een zekere bescherming bood.¹⁸⁴ Kort voor zijn vertrek naar Nederland is Spier nota bene door een andere nazi-ambtenaar verzocht om een dag of twee later te vertrekken opdat de echtgenote van deze ambtenaar hem nog een bezoek zou kunnen brengen.¹⁸⁵ Voor Spier geldt dus dat hij niet werd

In Deutschland traten Professor v. Schrenk-Notzing [sic], Dr. v. Kreusch, Ißberner Haldane und andere für die Sache ein."

¹⁸³ Staudenmaier, *Between occultism and Nazism*, 214-247. Voor de complexiteit ten aanzien van de literatuur over het 'nazi occultisme' zie Hans Thomas Hakl, *Unknown sources: National socialism and the occult*, (Nicholas Goodrick-Clark, vertaling), Edmonds, WA: Holmes Publishing Group, 2000; Julian Strube, 'Nazism and the occult', in: Partridge, *The occult world*, 336-347.

¹⁸⁴ Zie § 6.3.3 noot 53.

¹⁸⁵ JWR in gesprek met Annamarie Mommsen: "[Spier] moest aangeven op welke termijn hij zou emigreren en toen kwam er een man van de douane en die bekeek alles en die sloot zijn koffers af zodat ze wisten wat hij meenam. (...) Dus die douaneman was in Spiers kamer en zag al die handafdrukken en dat maakte natuurlijk op het eerste gezicht een wonderlijke indruk. Wat was dat? [E]en geheime zaak, een criminele zaak[?] Met afdrukken, vingerafdrukken werkt alleen maar de politie. Toen heeft Spier dat uitgelegd, de man raakte gefascineerd en liet zijn handen zien en was totaal onder de indruk. Hij kon nog maar aan een ding denken: mijn vrouw moet dat ook eens meemaken! En hij heeft Spier gesmeekt, kunnen we de termijn niet een of twee dagen verschuiven,

gemarginaliseerd in de samenleving op grond van zijn handlezerij, maar op grond van zijn Joodse identiteit.

De nazi-ideologie bedreigde ook Issberner-Haldane. Verschillende van zijn publicaties belandden op de lijst van verboden literatuur. Dit gebeurde in etappes. *Der Chiromant* (1925, 1932) en *Menschen und Leute* (1927) zijn al in 1935 in de ban gedaan. De reden is dan dat Issberner-Haldane zich kritisch zou hebben uitgelaten over de Duitse militaire macht en het Duitse koloniale beleid, en dat hij zich door het aannemen van de Australische nationaliteit had vrijgesteld van deelname aan de Eerste Wereldoorlog.¹⁸⁶ Drie jaar later werd *Handschriftdeutung* (1927) verboden, omdat het een “völlig veraltete, rein ‘zwischendeuterische’ Methode aufweist und durch falsche Deutungen urteilsloser Leser sowohl finanziell als auch ideell schaden kann”.¹⁸⁷ Begin 1940 is niet alleen de rest van Issberner-Haldanes werk verboden, maar al zijn materiaal door de Gestapo opgespoord en vernietigd. In mei 1941 is Issberner-Haldane, vermoedelijk om dezelfde redenen, gearresteerd en acht maanden later naar kamp Sachsenhausen gestuurd.¹⁸⁸

Grundlagen der praktischen Handlesekunst van Berta Beer belandde eveneens op de lijst van verboden boeken, net als, vermoedelijk, *Das Wissen von der Hand* van Rudolf Engelhardt.¹⁸⁹ Het lot van Berta Beer is onbekend. Engelhardt ontsnapte nipt aan arrestatie, omdat hij als *Luftschutzarzt* onmisbaar zou zijn geweest.¹⁹⁰

Aan de hand van deze voorbeelden lijkt het dat handlezers onder het naziregime aan pure willekeur waren overgeleverd. In werkelijkheid kwamen het handlezen en de beoefenaren ervan in ideologisch bedreigend vaarwater terecht, met alle complexiteit van dien. Of iemand het handlezen al dan niet kon blijven beoefenen, had veel te maken met persoonlijke relaties, wel of niet Jood-zijn en de uiteenlopende beeldvormingen rondom de handleeskunde.

kan ik u niet mijn vrouw nog sturen?” Ruth Busse-Spier vertelde de anekdote iets anders. In haar versie had Spier tegen de douanebeambte gezegd dat deze “tolle Hände” had (JWR in gesprek met Ruth Busse-Spier).

¹⁸⁶ Tietke, *Yoga im Nationalsozialismus*, 117.

¹⁸⁷ Tietke, *Yoga im Nationalsozialismus*, 118. Tietke noemt alleen *Handschriftdeutung* dat in 1938 verboden werd. Issberner-Haldanes *Charakterologische Tatsachen und deren Merkmale* (1929) staat echter ook op de lijst van per 31 december 1938 in Duitsland verboden literatuur (*Verbannte Bücher*, URL <https://www.berlin.de/berlin-im-ueberblick/geschichte/berlin-im-nationalsozialismus/verbannte-buecher>, geraadpleegd op 8 oktober 2018).

¹⁸⁸ Behalve dat Issberner-Haldane zijn boekenverzameling en handleeskundig studiemateriaal verloor, werd zijn familie bij het bombardement op Berlijn “total ausgebombt”, gingen zijn “großes Haus mit Lebensschule auf Rügen, sowie Grundstücke in Ascona” verloren en hing zijn leven in het concentratiekamp “mehr als einmal nur an einem sehr dünnen Faden”. Toen Issberner-Haldane na vier jaar kamp in mei 1945 naar Berlijn terugkeerde “stand er buchstäblich vor dem Nichts” (Dietrich, ‘Ernst Issberner-Haldane’, 7; vergelijk Tietke, *Yoga im Nationalsozialismus*, 119). Met hulp van enkele ariosofische vrienden kreeg hij zijn leven weer op de rit. Tot aan het eind van zijn leven bleef Issberner-Haldane volhardend in zijn geloof van de superioriteit van het Germaanse ras en zijn eigen uitzonderlijkheid.

¹⁸⁹ *Grundlagen der praktischen Handlesekunst* [1930] van Berta Beer staat op de Liste der verbannten Bücher, URL <https://www.berlin.de/berlin-im-ueberblick/geschichte/berlin-im-nationalsozialismus/verbannte-buecher> (geraadpleegd op 18 oktober 2018). *Das Wissen von der Hand* (1932) van Engelhardt staat niet op deze lijst. Toch zou het in 1938 door de gestapo in beslag zijn genomen (Gertrud Hürlimann, ‘Vorwort’, in: Rudolf Engelhardt, *Das Wissen von der Hand: Handlesekunst als Wissenschaft*, München: Heinrich Hugendubel Verlag, 1987, [i]).

¹⁹⁰ Hürlimann, ‘Vorwort’, [i].